

Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları)

Seyfettin Erşahin

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Rusya ve İngiltere'nin baş aktörlüğünü yaptığı *Büyük Oyun* sonucunda Ruslar, siyasi, kültürel, stratejik ve ekonomik gerekçelerle Türkistan'ın işgal etmişlerdir. Bu gelişmeden sonra bölgenin siyasi haritası yeniden çizilmiş, Türkmen topraklarının bir kısmı, Taşkent, Semerkand ve Hokand Hanlığı'nı içine alan Türkistan Genel Valiliği kurulmuş; Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'na da Rusya'ya bağlı yarı bağımsız ülke statüsü verilmiştir.

Türkistan, içinde bulunduğu siyasi, kültürel, ekonomik ve toplumsal kriz nedeniyle bu istilaya karşı koyamamıştır. İstila arefesinde bölge, mahalli feodal beylikler tarafından parçalanmış, dünyadaki ilmi ve teknolojik gelişmelerden uzak düşmüş, siyasi ve askeri birliği sağlayıp istilaya karşı koyacak merkezi idare kurulamamıştır. Bu süreçte Türkistan Türkleri istikrarlı ve tutarlı ideolojik, kültürel ve siyasi dinamiklerini oluşturamamışlardır.

* Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi

Aslında bu süreç sadece Türkistan'da değil İslam dünyasının çoğu bölgelerinde yaşanmıştır. Sömürgeден kurtulmak için XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında İslam dünyasında mahalli aydınlar, ulema ve siyasilere, ekonomik, siyasi ve kültürel bakımlardan parçalanmış olan toplumu birleştirecek ve daha aktif hale getirecek fikirleri ve yolları aramaya koyulmuşlardır. Bu aşamada söz konusu grupların *gelenekçiler* ve *yenilikçiler* olmak üzere ikiye ayrıldığını görüyoruz. Çoğunluğu oluşturan gelenekçiler, İslam toplumunun değerleri ve bunları topluma aktaran eğitim sisteminin olduğu gibi korunmasını istiyorlardı. Azınlıktaki yenilikçiler ise geleneksel bazı değerleri değiştirmek, dine çağdaş hayatın ihtiyaçlarına cevap verebilir yorumlar kazandırmak ve eğitim sisteminde önemli ıslahatlar yapmak taraftarı idiler.

Bu çerçevede Türkistan Türkleri de bunalımdan çıkış yolları aramışlar, büyük ölçüde, daha önce Rusya müslümanları arasında başlamış olan *cedidcilik* akımını ilham kaynağı olarak görmüşlerdir. XIX. yüzyıl başlarından itibaren Kazan Tatarları arasında ıslahat düşüncesi olarak ortaya çıkan uyanış hareketi, 1884'te Kırımli İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914) Bahçesaray'da *usul-i cedid* (yeni usul) adını verdiği eğitim sistemini¹ hayata geçirmesiyle yeni bir ivme kazanmış ve cedidcilik adıyla siyasi, sosyal ve kültürel bir dizi yenilikleri kapsayacak şekilde gelişmiştir. Ruslar, XX. yüzyıl başına kadar Türkistan'ı cedidcilikten uzak tutmaya çalışmışlardır. Ancak Türkistan halkı ile aynı dili konuşan Tatarlar söz konusu fikirleri bölgeye taşıyarak bölgenin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatının değişmesini önemli katkıda bulunmuşlardır. Dışarıdan gelen bu fikirleri kendi bilgi ve kültür birikimleri ile zenginleştiren Türkistan cedidcileri, toplumlarını geri kalmışlık ve sömürgeден kurtarmak için girişimlere başlamışlardır.

Türkistan bölgesindeki ıslahatçıların ve cedidcilerinin önemli bir kısmı ulemeden oluşuyordu. Sözgeşi, Buhara uyanışının başlatıcılarından Ahmed Mahdum Daniş (Ahmed Kelle) (1827-1897), Semerkand cedidcilerinin

1 Usul-i savtiye de denen bu usul aslında Avrupa'da Pestolji adındaki bir şahıs tarafından bulunmuştu. Kırımli Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey*, yayına haz. R. Bakkal, İstanbul, 1996, 118-119.

başı Mahmudhoca Behbudi ((1874-1919) ve Taşkent cedidcilerinin önderi Münevver Kari'nin ((1878-1931) birer din alimi oldukları bilinmektedir. Yine, 1918'de Buhara yönetimi tarafından idama mahkum edilelen Yaş Buharalılar arasında bulunan iki kadı, iki müderris, iki müftü ve bir hisbe teşkilatı reisi, ulemanın cedidci harekete verdiği desteği göstermektedir.²

Cedidcilerin amacı, ülkelerini çağdaş değerlere kavuşturmak, ahlak, inanç, hukuk, sağlık vb. sosyal ve kültürel alanları tecdid-ıslah etmek, Türkistan'a tekrar İslam medeniyetini ve yerlilerin siyasi hakimiyetini kazandırmaktı. Bunun da yolu *değişimden* geçiyordu. Onlara göre değişim siyasi, kültürel, ekonomik ve sosyal bakımdan tecdid yoluyla terakki etmek anlamına geliyordu. Amaçlarına ulaşmak için eğitim başta olmak üzere, tarih, edebiyat, basın-yayın ve sanata (tiyatro) ağırlık verdiler. Bununla beraber, halka ulaşmakta güçlüklerle karşılaştılar. Herşeyden önce, önlerinde, bütün yönleriyle belli alışkanlıklar ve katı gelenekler tarafından kuşatılmış bir toplum ve bu topluma hakim olan kadimcilerin sert muhalefeti buldular.

Öte yandan muhafazakar resmi makamlar ve ulemeden oluşan kadimciler, cedidcilerin topluma yarar getireceğinden kuşku duyuyorlardı. Bu grup, cedidcilerin seslendirdikleri değişimin, geleneksel İslam düşünce tarihinde görülen tecdid-ıslahatla sınırlı kalmayıp, bireysel ve toplumsal kimliğin tamamen kaybına yol açacağını düşünüyordu. Dolayısıyla, aslında İslam dünyasının diğer yerlerine nazaran daha ılımlı sayılabilecek cedidci değişim çabalarına şiddetle karşı çıkıyordu.

Buhara Cedidciliği

Türkistan'ın kadim şehirlerinden olan Buhara, İslam ile VIII. yüzyıl başlarında tanışmıştı. Bu tarihten itibaren İslam beldesi haline gelen Buhara, Samaniler (874-999) zamanında bir İslam devletinin başkenti olmuştu. VIII. yüzyıldan XIV. yüzyıl sonlarına kadar, İslam dünyasının en önemli bilim ve kültür merkezlerinden biri olan ve *Buhara-ı Şerif*

2 Mary Holdsworth, *Turkestan in the Nineteenth Century, A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*, Oxford, 1959, 40.

ünvanını kazanan bu şehir ilmin hemen her branşında, sadece müslümanların değil, bütün insanlığın iftiharını olan pek çok bilim adamının yetişmesine ev sahipliği yapmıştı. İnsanlığın kurtuluş rehberi olarak kabul edilerek Doğu ve Batı dillerine çevrilen tıp, matematik, fizik, felsefe ve ahlaka dair çalışmalarının önemli bir bölümü Buhara ulemasının kaleminden çıkmıştı. Hatta onlar tıp, astronomi vb bilimlerde çağdaşlarından daha ileri gitmişlerdi. Ancak, XV. yüzyıldan itibaren kuru gramer, mantık, kelam ve cedel tartışmalarına dalan Buharalılar, kendilerine emanet bırakılan mirası değerlendirip geliştirmek şöyle dursun, onu korumakta bile yetersiz kalmaya başlamışlardı. Bilim adına şerhlere ve haşiyelere boğulmuşlar; alet ilimleri araç olmaktan çıkıp amaç haline getirmişlerdi. Bunun yanında XVI. yüzyıldan itibaren coğrafi keşifler sonunda dünya ticaret yollarının güneye denizlere kaymasıyla, Türkistan'ı bir baştan bir başa geçen İpek yolu eski önemini kaybetmiş, bunun neticesinde bölge siyasi, ekonomik ve kültürel bakımlardan kendi kaderine terk edilmiş ve iyice içine kapanmıştı.

Buhara Emirliği'nde, XVIII. yüzyıldan itibaren kültür ve bilimdeki eski parlak günlerine kavuşmak için resmi bazı girişimler başlatılmıştır. Emirlik tahtında oturan Mangıtlar hanedanı, bir yandan merkezi otoriteyi güçlendirerek batı Türkistan'ın önemli bir bölümünü içine alan bir siyasi birlik kurmaya çalışırken diğer yandan bilim ve kültüre önem vererek ülkeyi kalkındırmaya gayret etmiştir. Şah Murad (1785-1800) ve Emir Seyyid Haydar'ın (1800-1826) iktidar yıllarında Buhara, bir ölçüde, geleneksel dini merkez olma özelliğine tekrar kavuşmuştur. Şah Murad, eğitimi güçlendirmek için ulema sınıfını ile yakın işbirliği yaparak dini hiyerarşiyi yeniden düzenlemiş, bu çerçevede, *reisu's-şeria* unvanı ile yeni bir görev ihdas etmiş, vakıfların büyük kısmını eğitim kurumlarına ayırmıştır. Aynı yolda devam eden Emir Haydar, devletin dini niteliğini daha da ön plana çıkararak bastırıldığı paralara *emiru'l-muminun* ibaresini koymuştur.³ Haydar bizzat ilimle uğraşmış, ulema ile ilmi tartışmalara

3 Hisao Komatsu, "Buhara ve Kazan", IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 21-25 Eylül, 1981, Ankara, 1988, II, 602.

katılmış ve onun zamanında dini düşünce hayatına canlılık gelmiştir.⁴ XIX. yüzyıl başlarından itibaren Buhara emirleri merkezi yönetimi güçlendirerek yönetimlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Emir Nasrullah (1827-1860) Özbek derebeylerin gücünü kırarak kendine bağlı bürokratlarla ülkeyi yönetmeye yönelmiştir. Derebeylerin katkısıyla oluşan ordu yerine kendi komutasında düzenli ordusunu kurmuştur. Ancak, halefi Muzafferiddin (1860-1885) zamanında 1868'de Buhara Rusya'nın bir vassalı durumuna getirilmiştir.

Söz konunu dönemde Buhara Emirliği siyasi, sosyal ve ekonomik yönlerden modern anlamda bir *milli* devlet niteliği taşımıyordu. XIX. yüzyılda, yaklaşık 3 m. nüfusun % 55'i Özbekler, %33'ü Tacikler ve %10'u Türkmenlerden oluşuyordu.⁵ Bunun yanında, şehirlerde azınlık halinde Yahudi ve Farslar bulunuyordu. Ekonomi, ovalarda ve vadilerde yorucu ilkel tarım ve hayvancılığa, şehirlerde ticaret, zanaat ve küçük ev üretim ünitelerine dayanıyordu. Göçebeler ve yarı göçebeler ise kendi iç siyasi ve sosyal yapıları içinde merkezi yönetimden yarı bağımsız siyasi birlikler halinde daha çok hayvancılık yaparak yaşıyorlardı. Siyaset, eğitim, hukuk ve sosyal alanlara İslam hakimdi. Buna bağlı olarak ulema ülkenin siyasi, sosyal ve kültürel hayatında söz sahibi idi. Dini kurumların tepesinde *kadı-kelan* (büyük kadı) adını taşıyan şeyhulislam oturuyordu. İstişari mahiyette 12 müftüden müteşekkil ulema meclisi pek çok alanlarda yönetimde etkiliydi. Her cami ve mahalle mektebinin başında imam-muallim vardı. Vakıfların desteğindeki medreseler müderrislerin sorumluluğundaydı. Adli kurumlar kadıların elinde, hisbe teşkilatı reislere teslim edilmişti. Ayrıca tarikat şeyhleri makamındaki işanlar tasavvufun temsilcileri olarak faaliyet gösteriyorlardı.

Buhara Cedidciliğini Ortaya Çıkaran Etkenler

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Buhara dahil Türkistan'daki sosyal, felsefi, siyasi, ekonomik ve dini düşüncenin kendine has bir gelişim tarihi vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz.

4 Abdurrauf Fıtrat, *Emir Alim Hanning Hükumranlık Devri*, Taşkent, 1991, 7-9. (Devletin isteği üzere kaleme alınarak Taşkent'te 1930'da yayımlanan bu eser H. Kudratullayev tarafından Kiril harflerine aktarılarak yeniden basılmıştır.)

5 Holdsworth, 3.

1. *Mahalli Etkiler*: Türkistan ceditciliğinin esas kaynağı bölgenin kültürel ve ekonomik tarihi şartlardır. Her şeyden önce ceditçiler, bölgede zaman zaman seslendirilen İslami içerikli ıslahat mirasından büyük oranda yararlanmışlardır. Bunun yanında, Rusya'nın bölgeye taşıdığı sömürgeci kapitalist ekonomi ile ortaya çıkan mahalli sanayi ve ticaret burjuvazisinin maddi desteğini almışlardır.

2. *Rusya Müslümanlarının Etkisi*: Türkistan ceditciliğinin gelişmesinde Çarlık Rusya'sı hakimiyetindeki İdil Boyu, Azerbaycan ve Kırım ceditçileri, özellikle Gaspıralı'nın önemli rolü olmuştur. Tatar ve Azeri edebiyatında ortaya çıkan inkılapçı ruh, tenkitçi realizm Türkistan cedit edebiyatına da yansımıştır. Tercüman (Kırım), Vakit (Orenburg), Yıldız (Kazan), Şura (Orenburg), Molla Nasreddin (Azerbaycan) ve Fuyuzat (Azerbaycan) gibi yayınlar Türkistan ceditçilerinin ilham kaynakları arasında yer almıştır.⁶

3. *İslam Dünyasının Etkisi*: XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında İslam dünyasında meydana gelen olaylar, özellikle, Türkiye, Mısır, İran, Afganistan ve Hindistan gibi ülkelerden gelen fikirler Türkistan ceditciliğini etkilemiştir. XX. yüzyıl başlarında İstanbul'da basılan çok sayıda kitap bölgeye ulaştığı bilinmektedir. Aynı şekilde, Hindistan'dan gelen kitaplar da Buhara'da satılıyordu.⁷

Buhara Ceditciliğinin Aşamaları

Buhara'yı da kapsayan Türkistan ceditciliğinin *ıslahatçılıktan devrimci sosyalizme* uzanan çeşitli süreç ve aşamalardan geçtiği görülmektedir. 1880-1938 yılları arasındaki bu süreç hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir.⁸ Kanaatimizce bölge ceditciliğini şu dönemlere ayırmak mümkündür.

6 Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*, Ankara, 1987, 58.

7 Holdsworth, 37.

8 Söz gelişi, Özbek düşünce tarihçisi İbrahim Muminov Türkistan ceditciliğini üç döneme ayırmaktadır: 1. 1880-1890: Buhara ve Hive'nin Rusya'ya bağlı devletler haline getirilmesi, Hokand Hanlığı'nın ortadan kaldırılması, bölgenin demir yolları ile Rusya'ya bağlanması, basım evlerinin kurulması, Rus bilim adamları tarafından Türkistan'da eğitim ve ilim cemiyetleri kurma ile şekillenen bu merhalenin düşüncesi *marifetperverlik* olarak

1. Geleneksel Sosyal ve Ekonomik Yapıyı Islaha Yönelik Düşünce Dönemi: (1868-1905)

Rus istilasından 1905 Rus Meşrutiyeti'ne kadarki zaman diliminde Buharalı A. Mahtum Daniş gibi düşünürler, bölgenin istikbalini, Rusya'ya yakınlaşmak, Rusya yoluyla Avrupa kültür ve medeniyetine ulaşmakta görmüşlerdir. Daniş, 1856, 1868, 1870 tarihlerinde Rusya'ya yaptığı gezilerde Avrupa medeniyetinin Rus versiyonu ile tanımıştır. Buradaki liberal ve realist fikirlerinden çok etkilenen Daniş, Rusya'nın yardımıyla Rus dili ve tekniğini öğrenerek Avrupa medeniyetine ulaşabileceğini ve Buhara'nın tekrar dirilebileceğini savunmuştur. O, Buhara'ya Avrupa medeniyetinin iyi yönlerini getirmek istemiştir.⁹ Söz konusu düşünürler, topyekün bir ıslahattan daha çok, görülen bazı aksaklıkları düzeltmeyi amaçlamışlar, teklifleri daha çok Batı medeniyetinin Rusya örneği ile sınırlı kalmıştır.

2. Sömürgeci Kurtulmaya Yönelik Milli Bağımsızlık Arayışları Dönemi: (1905-1917)

Sosyal ve siyasi nedenlerle 1905'te Rusya, 1907'de İran ve 1908'de Osmanlıda gerçekleştirilen meşrutiyet inkılapları Türkistan aydınlarındaki bağımsızlık düşüncesini güçlendirmiştir. Bu arada Türkistan'da ortaya

adlandırılabilir. Bu dönemde geri kalmışlıktan kurtulmanın yolu daha çok Rusya'ya yakınlaşmakta görülmüştür. 2. 1890-1905: Orta Asya'nın dünya kapitalizmine açıldığı bu merhalede, bölge ile Rusya arasında ekonomik ilişkiler gelişmiş, kapitalizm yüzünü göstermeye başlamasıyla sosyal tabakalaşma güçlenmiş, sömürge ve zulüm yaygınlaşmış, buna tepki olarak isyanlar çıkmıştır. Bu merhalede terakkici sosyal düşünce gelişmiştir. 3. 1905-1917: Terakkici sosyal düşünce liberal bir renk kazanmış, yeni demokratik elementler ortaya çıkmış, sadece ortaçağ değil burjuva ideolojisine karşı bir mücadele başlamıştır. Şüphesiz, Muminov burada değerlendirme yaparken Marksist yaklaşımı esas almakta, aynı zamanda marifetperverlik ile cedidciliği birbirinden ayırmaktadır. Buna göre Türkistan'da cedidcilik "*progresiv marifetperverlik*", "*liberal illizyonizm*" ve "*küçük burjuva ideolojisi*" olarak gelişmiştir. İbrahim Muminov, *Tanlangan Eserler, I, (Özbekistan'da XIX. Asr Ahiri ve XX. Asr Başlarında İctimai-Felsefi Tefekkurnıng Rivaclanış Tarihıdan,)* Taşkent, 1969, 141-145; Guli Mahmudova, "*Derli Arman Hareketi*", *Nefaset*, 1993/9-10, s. 7-8.

- 9 A. Daniş hakkında bkz. Muminov, "*Ahmed Danişning Reaksiyon İdeologiya bilen Kuraşı ve Onıng İctimai-Felsefi hamda Tabii-İlmi Karaşları*", a. g. e. 246-271. Benzeri fikirler Fergana Vadisi'nde Hokand'lı Zakircan Furkat (1858-1909) tarafından da dile getirilmiştir. Z. Furkat hakkında bkz. Muminov, "*Furkatning Sosyal ve Marifetperverlik Karaşları hemde Onıng Orta Astrçılıkka Karşı Kuraşı*", a. g. e. 277-317.

çıkan mahalli milli kurtuluş hareketlerinin, Ruslar tarafından, dini taassup ürünü olarak suçlanarak kanlı bir şekilde bastırılması da ceddilerde sömürge yönetimine karşı mücadele fikrinin kuvetlenmesine vesile olmuştur.¹⁰

3. Sosyalist Eğilimli Düşünce Dönemi: (1917-1938)

Bu dönemde ceddiler bir yanılma ile karşı karşıya kaldılar. Bolşevikler, işçi-köylü iktidarını kurduklarında, sömürge düzenine son vereceklerini, bütün halklar, milletler ve topluluklara özgürlüklerini tanyacaklarını, sınıflar arası farkların kaldırılıp eşitlik sağlayacaklarını vaad edince, ceddilerin bir kısmı, uzun zamandır bekledikleri tarihi anın geldiğine inanmışlardı. Kısa sürede, bu vaadlerin boş olduğunu anlayan ceddiler pasif direnişe geçmişlerse de *burjuvazi himayecisi*, *milliyetçi* ve *halk düşmanı* olarak suçlanarak Stalin'in *adam avlama* siyaseti çerçevesinde 1934-1938 yıllarında tamamen ortadan kaldırılmışlardır.

Ceddiciliğin Çağdaş Türkistan'a Etkisi

Sovyet rejimi ve ideolojisinin ceddiciliği bölgede tam olarak sildiği söylenemez. Yeni bağımsızlık döneminde ceddicilik Türkistan'ın fikri, siyasi, sosyal ve kültürel hayatında belirleyici unsurlardan biri olmaya başlamıştır. Kimi aydınlar Türkistan'ın yeniden dirilişini, belli ölçüde gelenekten hareket eden ve din ile barışık olan ceddici fikirlerin gündeme taşınmasında görmektedirler. Bu yeni dönemde, yazılı ve görsel medyada ceddilerle ilgili yazılar ve programlar yayınlarken, ceddilerin kitapları, makaleleri ve risaleleri yeniden basılmakta, "Özbekistan Cedd Partisi" örneğinde olduğu gibi, ceddici söylemlere sahip bazı siyasi hareketler kamuoyunun karşısına çıkmaya hazırlanmaktadırlar.

10 Bu dönemde Mahmudhoca Behbudi (1874-1919), Münevver Kari (1878-1931), Abdurrauf Fitrat (1886-1938), Feyzullah Hocayev (1896-1938) gibi ceddiler, sadece yeni okul açarak eğitimi ve bilgiyi yaymakla sınırlı kalmayıp siyasi faaliyetlere yöneldiler. Gizli teşkilatlar, basın-yayın organları ve şirketler kurarak yeni bir merhaleye girdiler. Türkistan'da cereyan eden tarihi sosyal şartlar, onların milli kurtuluş ve bağımsızlık yönündeki amaçlarını açıktan seslendirmelerine imkan verdi. Bu merhaledeki anti-kolonyal düşünce taraftarları, eğitime önem vererek yeni aydınlar yetiştirmeye, kaleme aldıkları edebi eserlerde yabancı ülkelerdeki olayları örnek vererek halkı aydınlatma ve bağımsızlık fikirlerini zimmen ifade etmeye başladılar.

Buhara Cedidcilerinin Eğitim Reformu Girişimleri

Başlıca geleneksel eğitim kurumları olan medreseler ve mektepler, yaklaşık yirmi yıllık eğitim süresinde¹¹ Buhara'nın aydınını, alimini, bürokratını ve aynı zamanda sade vatandaşını yetiştiriyordu. Başka bir ifade ile bu eğitim kurumları, Buhara'da hakim olan rejimin ihtiyacı olan kadroları temin ediyordu. Buhara'da, XX. yüzyıl başlarında, hemen tamamı vakıflar tarafından finanse edilen 180 medresede 15.000 öğrenciye, 1800 mektepte 15.000 öğrenciye eğitim veriliyordu.¹²

Buharalı cedidcilerden Sadreddin Ayni (1878-1954) hatıralarında, geleneksel eğitim kurumlarında, başta Kur'an'ın küçük surelerini muhtevi Haftiyek ve ilmihal bilgileri içeren Çar Kitap olmak üzere, Şerh-i Molla Cami, Akaid-i Nesefi, Tehzib (mantık ve metafizik) Şemsiyye (Necmeddin Ömer Kazvini (XIII. yüzyıl) gibi derslerin okutulduğundan bahsetmektedir.¹³ Taşkentli cedidci Abdullah Evlani (1878-1934) de müfredat ve eğitim-öğretim usulu hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Bizim Türkistan makatib-i İslamiyesinde başından sonuna kadartalim olunan kitaplar: Çar Kitap, Sebati'l-Acizin, Fuzuli, Nevai, Hoca Hafız, Bedil, Mesleku'l-Muttakin gibi şiir kitapları olduğu cümlelerin malumudur. Bu kitapların bazıısı aşıkane şiirlerden ve bazıısı itikat ve ameliyat-ı İslamiyeye müteallik üşkül meselelerden ibaret olduklarından ... genç

-
- 11 Abdurrauf Fitrat, **Hindistan'da Bir Avrupalı İle Bir Buharalı Müderrisin Bir Nice Meseleler ve Usul-i Cedid Hakkında Yaptıkları Münazara**, Taşkent, 1331, 14.
- 12 Edward Allworth, C "*The Changing Intellectual and Literary Community*", **Central Asia: A Century of Russian Rule**, ed. E. Allworth, London, 1967, 351; Bazı araştırmacılar Buhara'da 365 mescit, 140 medrese ve 360 mektep bulunduğunu belirtmektedirler. Begali Kasimov, **Meslekdaşlar, Behudi, Aczi, Fitrat, Taşkent**, 1994, 71. Öte yandan Abdurrauf Fitrat, sadece Buhara şehrinde 72 tane büyük medresenin vakıf gelirleriyle birlikte listesini vermektedir. **Hind Seyyahının Kıssası**, s. 17-18. (İlk olarak 1911'de Beyanat-ı Seyyah-ı Hind adıyla Farsça olarak yayınlanan bu eser H. Kudretaliyev tarafından Özbek Türkçesine çevrilerek Kiril harfleri ile yayınlanmıştır. Şark Yulduzu, 1991/8. Biz yeni baskıyı kullandık.)
- 13 Sadreddin Ayni, **Eski Mektep**, Taşkent, 1975, 166 vd. Fitrat medreselerde başlıca şu derslerin okutulduğunu kaydetmektedir: Bed'u'l-İlim, Arapça, Mantık, Akaid, Kelam, Ahlak, Hadis, Tefsir. Münazara, 14. Fitrat'ın verdiği bu bilgilerin neredeyse aynı Sibiryalı Alim Hacı el-İdrisi tarafından kaleme alınan "*Buhara'da Tahsil*" adlı makalede de tekrarlanmaktadır. **Sırat-ı Mustakim**, 1325, c. III, aded 59, s. 111-112.

çocuklarımızın onlardan faydalanmaları imkan haricinde idi. Özellikle öz ana dilini doğru bilmeyen bir gencin eline ... Farsça ve Arapça yazılmış en edebi ve hikmetli cümlelerin okutmak ile yerde durup yıldızlara el uzatmak veya iğne ile kuyu kazmak arasında bir fark yoktur."¹⁴

Bu izahlardan anlaşılacağı gibi Buhara'da eğitim muhteviyat ve metod bakımından geleneksel nitelikteydi. XIX. yüzyıl başlarında Buhara'da okuyan Kazan Tatarlarından A. Kursavi (1776-1812) "*Buhara ahalisinin akaid ve fıkhiyatta cadde-i hak ve mezheb-i selef-i salihinden inhiraf ettiklerini*" belirterek buradaki eğitimi usulünü ve ilim anlayışını eleştirmişti.¹⁵

XIX. yüzyılı son çeyreğinden itibaren medreselerinin ıslah edilmesi için bazı girişimler yapılmıştır. Buhara'da okuyan Kazan Tatarlarından Şehabeddin Mercani (1818-1889) ile bölge alimlerinden Molla Fazıl Gıcduvani, Müminhoca Vabkendi, Molla Hüdaverdi Baysuni gibi şahıslar bu yönde görüş bildirmişlerdir. Ancak bunlar birer şikayet ve tenkitten ileri gidememiş, planlı programlı köklü bir medrese ıslahı söz konusu olmamıştır. Bu girişimlere ulemanın çoğu karşı çıkmış ve Emir'i onlara karşı kışkırtmışlardır. Bu nedenle Mercani gizlice Kazan'a kaçmış, onun yanındakiler ise zindana atılmıştır.¹⁶

Buhara'da Usul-i Cedid Mektepleri

Türkistan ceditçileri de ıslahata eğitimden başladılar. Çünkü toplumu her bakımdan kalkındırmanın en önemli aracı olan eğitim kurumlarının artık çağın ihtiyaçlarına cevap vermediğini düşünüyorlardı. Bu sıralarda Çarlık yönetimi, *Rus-Tüzem mektebi* (Rus-Yerli okulu) adıyla müslümanlar arasında yeni eğitim kurumları açıyordu. Ancak yerli halk ve aydınların önemli bir kısmı, bu okulların dini ve milli kimliklerini yok ederek onları Ruslaştıracağından ve hatta Hıristiyanlaştıracağından korkuyorlardı.¹⁷ Bu

14 Uluğbek Dalimov, "*Abdullah Avlani*", *Özbek Tili ve Edebiyatı*, 1990/4, 25.

15 Komatsu, Buhara ve Kazan, 602.

16 H. Bababekov, C. Rahimov, H. Sadikov, *Özbekistan Tarihi*, VIII, Taşkent, 1994, 189.

17 N. Ostroumov, "*Türkistan Ülkesi Tubcay Ahalisi Marifetiga Karşılaşmadığı Bikararlık*", *İslam İkki Od Arasında*, Taşkent, 1992, 13-14; Ş. Ş. İsmailov, "*XIX. Asrın Ahurlarında Türkistandaki Halk Maarifi Tarihüdan*", *Özbekistan İctimai Fenler Jurnalı*, 1974/1, 50.

aşamada, usul-i cedid mektebi, çağa göre geri sayılan gelenksel mektep-medrese ile bölgenin tarihi ve kültürel mirasına tamamen yabancı olan ve resmi bir dayatma şeklinde ortaya çıkan Rus-Tüzem mekteplerine alternatif, mutedil bir eğitim kurumu olarak teklif edilmişti.¹⁸

Buhara'da usul-i cedid mekteplerinin açılmasında yerli taleplerin yanında, İ. Gaspıralı'nın da büyük katkısı olmuştur. O, Buhara başta olmak üzere Türkistan'a ulaşmak ve eğitim yoluyla uyandırmak istiyordu. Bu bölgede meydana gelebilecek bir uyanışın İslam dünyasının sömürgecilikten kurtulma mücadelesine önemli katkı sağlayacağını düşünüyordu.¹⁹ Gaspıralı

18 Bölgede ilk usul-i cedidi mektebi, Hokand'lı cedidci şair ve tarihçi İshakhan İbret (1862-1931) tarafından 1886-7 eğitim yılında Törakorgan'da açılmış, ancak ulemanın *kafir mektebi* ithamı karşısında 1887'de yetkililerce kapatılmıştır. A. Celalov, **XIX. Asır Ahiri XX. Asır Başlarındaki Özbek Edebiyatı**, Özbekistan Respublikası Fenler Akademisi Yay. Taşkent, 1991, 10. Öte yandan yaklaşık on yıl sonra, Andican bölgesi pamuk işleme fabrikalarında çalışan Tatarlar 1897'lerde tekrar usul-i cedid mektebi açmışlardır. E. A. Allworth, **The Modern Uzbeks, From Fourteenth Century to the Present, A Cultural History**, Stanford Universty, Stanford, 1990, 131.

19 Gaspıralı'nın Türkistan'a ilgisi bölgenin Rus boyunduruğuna girmesiyle artmıştır. Gelişmeleri yakından izlemiş ve orası hakkında Tercüman'da yazılar yazmışlar. Bu makalelerinde üç esası vurgulamıştır: 1. Orta Asya vilayetlerinin Rusya İmparatorluğu içinde entegrasyonu, 2. İslam dünyasının modernleştirilmesi, 3. Rusya'daki doğu halklarının Batılaşdırılması. İlber Ortaylı, *"Reports and Considerations of İsmail Bey Gasprinskii in Tercüman on Central Asia"*, **Cahiers du Monde Ruse et Sovietique**, XXXII (1), 1991, 43. Tercüman'ın Türkistan'da 1885'te 200 aboneye ulaşması bu bölgede yaygın olarak okunduğunu göstermektedir. *"İsmali Bey Gasprinski, 1851-1914"*, Şura, no.21-24, 1914. (Gaspıralı'nın ölümü üzerine kaleme alınan bu makale A. W. Fisher tarafından İngilizce'ye tercüme edilerek yayınlanmıştır. **Tatars of Crimea**, ed. E. Allworth, London, 1988, 79.); Seydahmet, 74. S. Ayni 1892-93'te Buhara'da Alimcan Medresesi'ne okumaya girdiğinde Tercüman gazetesi ile karşılaştığını kaydeder. Onun ifadesiyle *"Tercüman adlı gazete yarı Kırım-Tatar dilinde, yarı Tatarca makalelerin Rusçaya tercümesinden ibaretti. Gazeteyi Buhara'da Said Ahmed okuyordu. Yani Buhara'ya onun adına geliyordu."* Sadreddin Ayni, **Esdelikler, III**, Taşkent, 1965, 58-59. Genç bir medrese mollasının bu gazeteyi okuması, Tercüman'ın geniş bir okuyucu kitlesine ulaştığını, hatta muhafazakarlığın kalesi olan medreselere girdiğine işaret etmektedir. Gaspıralı Fransa ve Türkiye'de iken Türklere dünya tarihinde yeterince yer verilmediğini görüp atayurt Türkistan ile ilgilenmeye başlamıştı. Türklere dilleriyle dünyaya tanıtımların başında gelenlerden Alişir Nevai (1441-1501) nin *Muhakemetu'l-Lugateyn* adlı eserini 1882'de Bahçesaray'da yayınlamıştı. Nogayev, 44. Seydahmet, 1902 tarihli Tercüman yayın listesinde Muhakemetu'l-Lugateyn'in geçmekte olduğunu belirtir. s. 85. İsmail Bey 1901'de, dini ve müsbet bililerde temayüz etmiş 100'den fazla ulema ve meşayih tanıttığı *Türkistan Uleması* adlı eserini yayınladı. Gayesi bu

1891'de Türkistan eğitimi konusundaki düşüncelerini ifade etme ve yetkililere ulaştırma fırsatı buldu. Rusya İçişleri Bakanlığı, Vaşkeviç aracılığı ile Gaspıralı'dan Türkistan'daki din ve eğitimi kurumlarının yeniden teşkilatlandırılması hakkında bir layiha hazırlaması istedi. İsmail Bey, çözüm olarak usul-i cedid mekteplerini önerdiği layihasını 1892'de Türkistan Genel Valiliği'ne gönderdi.²⁰ Vali layihayı, incelemesi için danışmanları, Türkistan Öğretmenler Semineri müdürü N. P. Ostroumov ve bölgenin uzmanı V. P. Nalivkin'e havale etti. Ostroumov raporunda, resmi bir görevi ve yetkisi olmayan gayri Rus birisinin bu konuyla ilgilenmesinin sakıncalı olduğunu belirterek, konunun Ruslara bırakılmasının altını çizdi ve bu konuda bir Tatar güvenmenin tehlikeli olduğunu ileri sürdü.²¹ Nalivkin suçlamalarında daha da ileri giderek Gaspıralı gibilerin "*kendi milliyetlerini savunmak için Rus kültürünün bütün taşlarını kullanmaya yeltenen*" kişiler olduğunu belirtti.²² Türkistan Rus idaresi, bu tartışmalardan sonra, layihanın akıbetinden Gaspıralı'ya haber vermek ihtiyacı duymadan rafa kaldırdı.

Ancak İsmail Bey Türkistan'dan ilgisini kesmedi. Ruslardan sonuç alamayınca, bölgenin yerli halkı ve yerli yöneticilerine yöneldi. Buhara Emirliği bu konuda bir basamak olabilirdi. Yarı Avrupalı aydın bir yönetici olarak gördüğü Emir Abdulahad (1885-1911) onun projesine sahip çıkabilirdi. Tercüman'da 1891'den itibaren Buhara ve Emir hakkında övücü yazılar yazmaya başladı. Emir'in köleliği ilga etmesini, Avrupalı tarzda banka, eczane ve hastane açmasını, telgraf-posta sisteminin yenilenmesini örnek göstererek Buhara'daki gelişmelerden sitayişle

bölgenin bilim ve medeniyetin beşiği olduğunu dünyaya göstermekti. Önsöz'de şöyle demektedir: "*Avrupa'da ulum ve funun pek az münteşir olan bir zamanda Türkistan kıtasında akli ve nakli ilimler çalışmakta imişler.*" Gaspıralı bu risalesinde, geçmişte böylesine önemli zatlara yetiştiren ülkenin bugün içinde bulunduğu meskenetin sebebini araştırdı ve Türkistan'a yeniden güvenilmesini istedi. Bahçesaray, 1318.

20 Özbekistan Devlet Arşivi "*Glavnago İnspektora Uçiliş Türkistanskogo Kray*" bölümü no. 1933'te kayıtlı olan bu layiha ve Ostroumov'un cevabi yazısının birer nüshası tarafımızdan elde edilmiştir.

21 Ostroumov'un cevabi yazısı.

22 E. J. Lazzerini, "*From Bakhchasarai to Bukhara in 1893: İsmali Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia*", *Central Asian Survey*, III/4, 1984, 79.

sözetti. Bu dönemde Rusya ile geliştirilen ilişkiler sonunda ulaşılan Rus kültürünün Buhara toplumunu ileriye götüreceğini belirtti. Aralık 1892 ve Mart 1893'te Tercüman'da Abdulahad hakkında biyografik yazılar yazıp onu "aydın yönetici", "Buhara hayatı ve yönetimine pek çok iyileştirmeleri getirmeyi isteyen genç yönetici" olarak tasvir etti ve böyle bir yöneticinin yönetiminde "umulur ki Buhara ilerleyecek ve tekrar bir aydınlanmış ülke olacaktır"²³ temennisinde bulundu.

Bu yaklaşımlar olumlu sonuç verdi. Emir 1892'de Gaspıralı'ya bir mektup yazarak Tercüman'a abone oldu.²⁴ Daha sonra, Rusya'ya yaptığı sefer esnasında, 6 Şubat 1893'te Bahçesaray'da Gaspıralı ile buluştu. Burada eğitim konusunu yapılan görüşmeden sonra Emir'den Buhara'ya davet aldı.²⁵ Bunun üzerine 23 Mayıs 1893'te Buhara'ya ulaşan Gaspıralı, devlet erkanının da katıldığı bir törenle karşıladı. Buhara'da dört gün kalarak resmi ve sivil erkan ile usul-i cedid mektepleri açma konusunu görüştü. Özellikle kadı-kelan ile bir dizi sohbet yaptı. Kadı-kelan, prensipte projeyi kabul etmekle beraber eğitim dilinin Türkçe yerine devletin resmi dili olan Farsça yapılmasında ısrar etti. İsmail Bey, Türkçe eğitimin, çoğunluğu Türk olan Emirlik'te daha başarılı olacağını ifade ettiyse de kabul ettiremedi.²⁶ Burada kadı-kelanın Emir ve ulema ile olan ilişkilerinin, varılan sonucun oluşmasında etkili olduğu söylenebilir. Kadı-kelanın bu tutumunda ısrar ederken sadece kendisi ve dar çevresi adına mı yahut da bütün ulema ve Emir adına mı konuştuğu tam olarak açık değildir. Gaspıralı'nın tasvirine yansıdığı kadarıyla kadı-kelan güçlü bir lider, toplum konusunda liberal görüşlü ancak dini konularda tutucuydu.

Bu sırada Emir Buhara'da bulunmadığından Gaspıralı Semerkand'a geçti ve Orenburg'lu bir Tatar olan Abdulgani Bay Hüseyinov'a misafir oldu. Bu görüşmede Hüseyinov, bütün masrafları kendinden olmak üzere bir usul-i cedid mektebi açmayı taahhüt etti. 23 öğrenciyle eğitime başlayan bu mektebin öğretmenliğine, Gaspıralı ile beraber gelen Azerbaycan Türklerinden Sultan Mecid Ganizade getirildi. Ganizade 5 hafta içinde

23 Lazzetini, From Bakhcharai, 79-80.

24 Nadir Devlet, *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Ankara, 1988, 64.

25 Lazzetini, From Bakhcharai, 80.

26 Lazzetini, From Bakhcharai, 82.

önemli ilerleme kaydetti ise de yerli ulemanın muhalefetinden çekinen resmi makamlarca mektep kapatıldı.²⁷ Gaspıralı bu seferinde Semerkandlı ceditci M. Behbudi ile de usul-i cedit mektepleri hakkında bir görüşme yapmıştır.²⁸

İsmail Bey daha sonra Taşkent'e geçerek Ostroumov ile görüşmüş ancak olumlu bir cevap alamamıştır. 8 Haziran 1893'te tekrar Semerkand'a dönen Gaspıralı'ya kendisini Emir Abdulahad'ın Şehr-i Sabz'de beklediği haberi verilmiş, gizli sayılabilecek bu kabul umulandan soğuk geçmiştir.²⁹ Aslında Emir, İsmail Bey'i Buhara'da kabul etmekten çekinmişti. Onun yaklaşımındaki bu değişikliğin sebepleri arasında, usul-i cedit muhalifleri ve Rus yetkililerin baskısı sayılabilir. Kadimciler gelişmelerden yararlanıp kamuoyunu kendi taraflarına çekmişlerdi. Bunun yanında Ruslar İsmail Bey'in bölgeye gelmesinden rahatsızlık duyuyorlardı. Bu tartışmalar sırasında *Buhara Rus Siyasi Temsilciliği*'nin de konuyla ilgilenmiş olması tabiidir. Çünkü o günlerde, Buhara'da Rus etkisi öylesine çoğalmıştı ki Emir Ruslardan habersiz hiç bir iş yapamazdı.³⁰ Bu durumda Gaspıralı ile görüşmek kamuoyunu ve Rusları karşısına almak anlamına geliyordu. Emir, Gaspıralı ile görüşmeden önce, kendi yöneticileri ile görüşmüş, onların din ve eğitim hakkındaki görüşlerini dinlemişti. Hatta kadı-kelan "*Bizim usul-i cedide muhalefetimizi Rus kardeşlerimiz takdir edemezler*" demiş Türkistan Genel Valiliği'nin bu görüşmeden haberdar olduğunu belirtmişti.³¹

27 Lazzerini, *From Bakhcharai*, 83-84; M. Gıyasov, "*Türkistan'da Usul-i Cedit Mekteplerining Zuhuru ve Tarkatışı*", *Komunist*, 1928/8, 55. Usul-i cedit mektebi açma meselesi Semerkand'da 1901'te yeniden gündeme gelmiştir. Abdulkadir Şakuri (1875-1943) 1901'de Semerkand yakınlarında kendi köyü Recebemin'de bu okulu açmıştır. K. Haşimov, R. Hasanov, "*Abdulkadir Şakuri*", *Pedagogika Tarihi*, haz. K. Haşimov, S. Hişanova, M. İnamova, R. Hasanov, Taşkent, 1996, 290.

28 Safter Nogayev, *İsmail Bey'in Türkistan Seferi*, Taşkent, 1993, 63-64. Behbudi eğitime çok önem vermiş, 1899-1900 yıllarındaki hac seyahati esnasında İstanbul ve Kahire başta olmak üzere İslam dünyasının önemli merkezlerindeki eğitim kurumlarını incelemiştir. 1903-4'te gezdiği Petersburg, Moskova, Kazan ve Orenburg'ta eğitim kurumlarını yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Bundan sonra 1904'te Semerkand'da usul-i cedit mektebi açmıştır. Şıralı Turdiyev, "*Mahmudhoca Behbudi*", *Mülakat*, 1994/3-4, 242-243.

29 Lazzerini, *From Bakhcharai*, 77-78; Devlet, İsmail Bey, 66.

30 Fitrat, Alim Han, 10.

31 Nogayev, 65.

Türkistan seferinden olumsuz bir sonuç alamayan Gaspıralı Tercüman'da "Dva Khan" (İki Han) adıyla bir hikaye yazdı. Özetle, hikayenin kahramaları hayırlı iş yapmak isteyen iki handır. Bunlardan biri bir cami, diğeri bir cami ve bir medrese yaptırır. Aradan geçen uzun zamanda birinci hanın ülkesinde insanlar perişanlık ve cehaletle mücadele etmek zorunda kalırlarken, ikinci hanın ülkesinde inanlar bilgi ve faziletle mutlu bir hayat sürerler. Bunun üzerine birinci han ilerlemenin ve mutluluğun ancak bilgi ve eğitimle olabileceğinin farkına varır.³² Tabii ki, bu hikaye ile Buhara Emiri uyarılmak istenmiştir. Nihayet Emir bu soğukluğun bir baskı neticesinde olduğunu ima edencesine 1894 yazında İsmail Bey'i Bahçesaray'da tekrar ziyaret etmiş ve usul-i cedid konusunu görüşmüştür. Meseleye olumlu yaklaşmakla beraber söz konusu okulun açılması ile ilgili tarih ve mekan vermemiştir.³³

Buhara'da ilk usul-i cedid mektebini, Pirmest kazası Pustinduzen köyünde Molla Corabay, 1900'de açmıştır. Molla Corayev, 4-5 ayda okuma-yazmayı öğreteceğini söylemesine rağmen, kadimcilerin karşı propagandalarına kanan halk çocuklarını göndermeyince okulu bir iki ay içinde kapatmıştır.³⁴ Bunu müteakip, 1902'de Novi Buhara'da Rus kasabasında Tatar asıllı Kaipov Tatar çocuklar için bir usul-i cedid mektebi açmışsa da önemli bir başarı kaydedemeden tatil etmiştir.³⁵ Bu gelişmeler karşısında ümidini kaybetmeyen İsmail Bey 1904 sonbaharında Buhara Emiri'nden bir usul-i cedid mektebi açtığına dair bir mektup almıştır. Ancak kadı-kelan Emir'in dış gezide olmasından yararlanarak bu mektebi kapatmıştır.³⁶

Aslında bu yıllarda Buhara çevresindeki ülkelerde usul-i cedid mektepleri açılmaya başlamıştı. Türkistan Genel Valiliği'nin başkenti Taşkent'te ilk usul-i cedid mektebi 1900'de M. Kari tarafından açılmıştı. Kari, Kıvrımlı dostu Rasim Kişad'ın yardımıyla kendi evinde bu mektebi

32 Lazzerini, *From Bakhcharai*, 85.

33 Saray, 50-51. Nogayev bu görüşmenin Yalta'da gerçekleştiğini belirtmektedir. s. 67.

34 Muminov, 227; Helene Carrère D'Encausse, *Islam and Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia*, Fransızcadan çev. Quintin Hoare, London, 1988, 82.

35 Muminov, 227; D'Encausse, 82.

36 Nogayev, 72. Kasimov, *Meslekdaşlar*, 9.

açmış, daha sonra Rus mahallesine taşımış ve faaliyeti 1904'e kadar devam etmişti.³⁷ Öte yandan Hive Hanlığı'nda da bu yönde gelişmeler kaydedilmiştir. Hive hanlarından Seyyid Muhammed Rahimhan (Feruz) (1844-1910) aydın bir yönetici olarak eğitime önem vermiş, bu çerçevede 1884'te kendi sarayında bir mektep açarak Müslüman muallimler yanında Rus öğretmenleri de istihdam etmiştir. Daha sonraki gelişmeler içinde, 10 Kasım 1904'te bir ferman çıkararak Ürgenç'te ilk usul-i cedit mektebinin açılmasını sağlamıştır. Burada Hüseyin Kuşayoğlu adlı bir Osmanlı muallim ders vermeye başlamıştır. Kuşayoğlu, 1906-7 eğitim yılında da kızlar için bir okul açıp hanımı Kamile'yi onların başına vermiştir.³⁸

Gaspıralı'nın Türkistan'a ikinci seferi 1908'de gerçekleşmiştir. Bu gezisinde Semerkand'a gelen Gaspıralı, Behbudi, Şakuri ve arkadaşlarıyla görüşerek onları Bahçesaray'a davet etmiştir.³⁹ S. Ayni'nin ifadesine göre 1908 baharında Buhara'ya gelen İsmail Bey mektep konusunu ceditciler ile görüşmüştür. Uzun süren toplantıda katılımcıların çoğu "İsmailiye" adıyla bir usul-i cedit mektebi açılması istemişlerdir. Bu sırada Gaspıralı diplomatik bir tavırla, Emir'in merhum babası Emir Muzafferiddin'in (1860-1885) anısına mektebe "Muzafferiyeye" adını vermeyi teklif etmiş ve böylece resmi desteği almayı hedeflemiştir. Bu arada konuyla ilgili bir toplantı yapan üst düzey ulemanın bir kısmı, söz konusu mektebe olumlu yaklaşırken, çoğunluk İslam şeriatına aykırı olduğu yönünde kanaat bildirmiştir.⁴⁰ Bununla beraber, söz konusu karar, tüccardan Nizameddin Sabitov'un evinde bir usul-i cedit mektebi açılarak hayata geçirilmiştir.⁴¹

-
- 37 K. Haşimov, "Münevver Kari Abdurreşidhanoğlu", *Pedagogika Tarihi*, haz. K. Haşimov, S. Hişanova, M. İnamova, R. Hasanov, Taşkent, 1996, 265; S. Halbayev, *Ceditciler ve Münnevver Kari*, Taşkent, 1992, 18; S. Ahmed, "Münevver Kari", *Şark Yılduzu*, 1995/5, 107.
- 38 K. Haşimov, R. Hasanov, "Türkistan Ülkesida Dini-İslami Terbiyevi Müesseseler ve Pedagogik Fikir Terakkiyatı", *Pedagogika Tarihi*, 242-243.
- 39 Kasimov, *Meslekdaşlar*, 9.
- 40 D'Encausse, 83.
- 41 Sadreddin Ayni, *Asarlar, I*, Taşkent, 1963, 201; Şirali Turdiyev, "Gasprinski ve Türkistan", *Fen ve Turmuş*, 1990/4, 20.

Bu günlerde usul-i cedid konusunun Türkistan'da daha geniş bir platformda tartışıldığını görüyoruz. Rus yönetiminin resmi yayın organı durumundaki Türkistan Vilayetining Gazeti'nin 20 Mart 1908 tarihli sayısında yer alan bir yazıda usul-i cedidi kavramına açıklık getiren şu ifadelerle yer verilmektedir: "*Usul-i cedid nedir? Usul-i cedid, yeni usul demektir. Yeni usul denildiğinde, usul-i itikat ve ibadatta yenilik demek değildir. Bilakis, son zamanlarda halkın fakirliği sebebiyle çok fakir hale gelen mektep ve medreselerimizin gerek idaresi ve gerek talim, tedris keyfiyetlerini ıslah etmekten ibarettir.*"⁴² Bu kayıtlardan, söz konusu tarihlerde cedidcilik kavramının topyekün bir ıslahattan çok, sadece eğitimi ıslaha yönelik bir anlayışı ifade ettiğini anlıyoruz. Cedidciliğin bu ifadelerle tarif edilmesi Türkistan Rus yönetiminin söz konusu hareketi istediği içerikte ve yönde manipüle etme arzusunun bir yansıması olabileceği gibi, gerçekten en azından 1908 Martında Türkistan cedidcilerinin dikkatlerini eğitime hasretmiş oldukları düşünülebilir.

Buhara'da usul-i cedid mekteplerinin açılması sadece bir kaç Tatarın girişimi olmayıp tabandan gelen bir istektir. Bu yıllarda mahalli ticaret burjuvazisi söz konusu okullara ihtiyaç duyar ve ister hale gelmişti. Son yıllarda ıslahat taraftarı tüccarın yayın organlarında yeni okulların hedefleri, metotları ve buralarda verilecek eğitimin gençlerin yetişmesine yapacağı katkının önemi vurgulanıyordu.⁴³ Nitekim tüccar ve ulemadan bir grubun konuya sahip çıkması Emir'i yüreklendirmiş ve Ekim 1908'de usul-i cedid mektepleri açılmasını onaylama noktasına getirmiştir. Nizameddin Sabitov'un yardımıyla Mirza Abdulvahidov'un yönetiminde açılan ve Farsça eğitim veren mektep⁴⁴ 1909 Sonbaharında halka açık sınav düzenledi. Emirliğin üst düzey brokratlarının da davet edildiği sınav

42 Begali Kasimov, "*Cedidcilik*", *Özbek Tili ve Edebiyatı*, 1990/4, 15'ten naklen.

43 Feyzullah Hocayev bu konuda şu kaydı düşmüştür: "*Cedidcilerin çoğu maddi bakımdan orta düzeyde ve tam yetişmemiş aydınlar ve küçük burjuvaziye mensup (medrese öğrencileri, küçük dükkan sahipleri ve küçük memurlar) dan ibaretti. Cedidler arasında büyük tüccar da vardı fakat onlar parmakla sayılacak kadar azdı. Onlar-büyük tüccar-teşkilata maddi yardım yapardı.*" *Tanlangan Eserler, I (Buharadagi Revolutsiya ve Orta Aşyanın Milli Çegaralanışı Tarihiga Dair)*, Taşkent, 1976, 94.

44 "*Buhara'dan Mektup*", *Sırat-ı Mustakim*, c. III, aded. 69, 1325/1910, s. 266; D'Encausse, 84.

kadı-kehanın kendisi katılmak yerine temsilciler göndermesi ulemayı şüpheyeye düşürdü. Bu sınavda yüksek ulemadan sadece İkrâm Damla da müşahit olarak bulunuyordu.⁴⁵ O, bu mekteplerde verilen bilgilerin İslam esaslarına aykırı olmadığını dolayısıyla bunların haram sayılmayacağını açıkça ilan etti. Tartışma üst düzey ulema arasında devam etti. İki eğilim ortaya çıktı: Kadimci ulemanın başını çektiği müftü Molla Muhammed Abdurrazzak,⁴⁶ bu mektepleri şeriata aykırı ilan ederek yasaklanmasını istedi. İkrâm Damla önderliğindeki cedidci ulema bu girişimi tasvip edip halk ve ülkenin gelişmesi için yararlı gördüler. Din ve devlete zararlı olmadığını savundular. Halk eğitim sistemi ve medreselerin ıslahını yaygınlaştırılmasını önerdiler.⁴⁷

Konuyu görüşmek için düzenlenen toplantıda A'lam Gıyaseddin ve Molla Abdurrazzak başkanlığındaki kadimci ulema, usul-i cedidin yasaklanması yönünde aldığı kararda şu siyasi endişeleri ileri sürmüştür: *"İstanbul'da Halife-i İslam'ı hal edenler hep bu gibi mekteplerden yetişen gençlerden ibarettir. ... Geçen imtihanında da görüldüğü gibi beş yaşındaki bir çocuk utanmadan, sıkılmadan beş bin ulunun huzurunda bizim bile layıkıyla anlamadığımız meselelerden bahsettiler. Binaanaleyh, atimiz, dolayısıyla Emir hazretlerinin mevkii tehlikededir."* Bu fetvayı verenlerin esas delillerinden biri *"el-Kadimu yutreku ala kıdemihî"* (kadim kıdemi

45 Müftü Molla İkrâm Damla, Müftü Dost Muhamed ile beraber cedidci ulemanın ileri gelenlerinden sayılmaktadır. bkz. Sibiryalı Alimcan İdrisi, *"Buhara'da Tahsil"*, *Sırat-ı Mustakim*, c. III, aded. 59, 1325/1909-10, 112. Buhara'nın 12 müftüsünden biri olan Molla İkrâm Buhara cedidcilerinin ulema kanadının ileri gelenlerinden idi. Hocayev, 94. Molla İkrâm, Emir Muzaffer zamanında kaleme aldığı bir risalede dini hiyerarşiyi tenkit ederek konuya dikkat çekti; camilerde gaz lambası yakılmamasını istedi. Bunun üzerine Zılandan'a sürülen İkrâm Damla Emir Abdulahad zamanında Buhara'ya geri döndü. Tekrar 1917'de Hisar'a sürüldü. D'Encausse, 218-219.

46 Yukarıda işaret edilen *"Buhara'dan Mektup"*da Müftü Muhammed Abdurrazak ve A'lam Gıyaseddin Mahdum kadimcilerden olarak gösterilmektedir.

47 *"Buhara'dan Mektup"*, 266; Hocayev, 96; d'Encausse, *Islam and Rusia*, 84; Nogayev, 92. Buhara'daki bu tartışmalar Türkistan'ın diğer bölgelerine de yansımıştır. Behbudi, *"Buhara'da Usul-i Cedid"* (Türkistan Vilayetine Gazeti, 1909, S. 85) adıyla yayımladığı makalede konuya değinerek usul-i cedidin gerekliliğini vurgular. A. Celalov, H. Özgenbayev, *Özbek Mariferperverlik Edebiyatının Terakkiyatında Vaktli Matbuatning Orni*, Taşkent, 1993, 39.

üzere terk edilir.) kaidesidir.⁴⁸ Aynı zamanda kararda usul-i cedid mekteplerinin memnuiyeti konusunda şu gerekçeler sıralanmıştır:

“1. Bu mekteplerde verilen eğitim İslami usulde olmayıp, çocukların sırada oturması, aynı zamanda yazma ve okuma ile meşgul olmak gibi Rus veya Avrupalılarınkine yakın şekilde verilmektedir.

2. Yeni mektepler mahiyeti itibarıyla İslamın ilkelerine cevap vermektedir. Zira bu mekteplerde din okutulmakla beraber, bozularak ve yanlış okutulmaktadır. Bunun dışında, yeni mekteplerde İslama tamamen zıt olan bir takım fenler, özellikle aritmetik, coğrafya ve tabiat bilgisi dersleri okutulmaktadır.”⁴⁹

Buna rağmen Buhara burjuvazisi M. Abdulvahidov'un mektebine 50 Özbek öğrenciyi göndererek bu yasak mekteplere yönelişi devam ettirdi. Mart 1909'da “Şirket-i Buhara-ı Şerif” ve 18 Haziran 1909'da “Cemiyet-i Terbiye-i Etfal” adıyla gizli cemiyetler kurarak eğitime olan maddi katkılarını sürdürdü. Bu kuruluşların esas amacı, Buhara için çağdaş dünyanın bilimini malik bir aydınlar grubu oluşturmak, halk arasında eğitimi, bilgiyi, edebiyatı yaymak, zararlı adetlerden alıkoymak idi. Bu Cemiyet-i Terbiye-i Etfal gizlice Orenburg, Kazan, Ufa ve Kırım'a öğrenci gönderdi.⁵⁰

Buhara'da Muharrem 1328 / Ocak 1910'da toplumsal boyutlu bir sünni-şii çatışması meydana geldi. Bazı medrese mollaları Kagan'da bir Şii merasiminde kavga çıkarınca mollalardan biri öldürüldü, birkaçı yaralandı. Bunun üzerine olay daha sonra büyüyerek Buhara sokaklarında şiiilerin kıyımına yol açtı.⁵¹ Gelişmeler Buhara'daki hakim güçleri zor durumda

48 M. S. Buhari, “Buhara'da Şeriat Namına İrtikab Olunan Cinayet”, *Sırat-ı Mustakim*, c. III, aded. 66, 1325/1910, 221-222.

49 Hocayev, 97.

50 Aynı, *Asarlar*, I, 233. İstanbul'a gönderilen ilk grup öğrenci şunlardı: Osman Hoca, Polat Hocaoğlu, Ata Hocaoğlu, Mazhar Mahzum, Burhan Mahzumoğlu, Mukim Bek ve Abdurrauf Fitrat.

51 Buhara'daki sünni-şii çatışması hakkında bkz. Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, “Buhara'da Sünniler, Şiiiler”, *Sırat-ı Mustakim*, c. III, aded 74, 1325, 350-352; c. IV, aded 82, s. 75; c. IV, aded 91, 228-230; “Buhara Vakı'ı-ı Elimesi”, *Sırat-ı Mustakim*, c. III, aded 76, 1325, 382-384; “Buhara Muhabir-i Mahsusumuzdan”, *Sırat-ı Mustakim*, c. IV, aded 82, 1326; Fitrat, *Amir Alimhan*, 14-15.

bıraktı. Cedidciler, olayın bastırılmasında Resmi otoritelerin ihmalinin, yönetimin sergilediği zalimliği tenkit ettiler. Söz konusu çatışma Buhara yönetiminin meşruiyetini de tartışılmalı hale getirdi. Bunu fırsat bilen Rusya Buhara'yı ilhak etmeyi seslendirmeye başladı.⁵² Kuşbegi makamına getirilen muhafazakar kanattan Mirza Nasrullah olaylardan cedidleri sorumlu tutarak kovuşturma başlatınca cedidciler kurtuluşu yer altına girmek veya ülke dışına kaçmakta buldular.⁵³

Bu olaylardan bir yıl sonra 10 Muharrem 1329/1911'de tahta oturan Emir Alimhan, iktidarını ve ülkenin bağımsızlığını korumak için bir reform programı açıkladı. Söz konusu programda, yönetim ve maliyedeki aksaklıkların giderileceği, yolsuzlukların ve imtiyazların kaldırılacağı ve medreselerin ıslah edileceği ilan edildi. Bu arada cedidciler de usul-i cedid mektepleri hakkında yazılı ve sözlü kanallarla kamuoyu oluşturmaya çalışıyorlardı. Emir reformu programının çoğunu uygulamaya koymamakla beraber, büyük ihtimalle cedidcilerin önünü kesmek için *Medrese-i Ali* adında bir medrese açtırdı. Burada matematik, geometri, hüsn-i hat gibi dersler müfredata alındı.⁵⁴

Türkistan'da usul-i cedid meselesi uzun süre tartışılmıştır. Mesela, Seda-yı Türkistan⁵⁵ adlı yayın organında mektep ve medreselerin ıslahı yönünde bir çok makale yayınlanmıştır. Bunlardan "*Usul-i Cedid Meselesi*" (Seda-yı Türkistan, 1914/29) adlı makalede Türkistan'da bir dizi usul-i cedid mektebi açıldığı ancak hala bir usul-i cedid medresesi açılmadığı üzüntüyle dile getirilmektedir. Yazar açılacak bir usul-i cedid medresesinde hangi derslerin hangi dilde okutulması gerektiği meselesine değinmektedir. Buna göre, özellikle çağ için bir değeri kalmamış dersler yerine tarih, coğrafya, edebiyat, tıbbiyat, riyaziyat gibi derslerin okutulması

52 Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, "*Buhara*", *Sırat-ı Mustakim*, c. V, aded 102, 1326, s. 412-413; d'Encausse, 90.

53 H. C. D'Encausse, "*Social and Political Reform*", *Central Asia: A Century of Russian Rule*, ed. E. Allworth, London, 1967, 197

54 Fıtrat, Alim Han, 34: Emir Seyyid Alimhan, *Buhara Halkının Hasratı Tarihi*, (Son emirin hatıraları) Farsçadan çevirerek yayınlayan A. İrisov, Özbekistan SSC Fen Neşriyatı Taşkent, 1991, 8.

55 1914-1917'de yayımlandı. Cedidcilerden Ubeydulah Hoca Esedullahhoceyev tarafından "içtimai, siyasi, maişî, iktisadi, fenni gazete" şiarıyla yayımlandı.

gerekmektedir. “*Derslerde tedkikat ve temrinat usulunu icrakılmak, bazı haşiyeleri kaldırıp yerine başka mühim dersler koymak: tarih, tıbbiyat, riyaziyat ilimlerinden talebeyi biraz haberdar kılmak lazımdır*”. Müellif geleneksel okutma usulüne tamamen karşı çıkmakta ve derslerin Türk dilinde verilmesini, dilin gramerinin daha iyi öğretilmesini istemektedir.⁵⁶ Seda-yı Türkistan’ın 1914/20. sayısında “*Hazırgı Medresemizde Okuv*” adıyla yayınlanan populist makalede XX. yüzyıl başlarındaki Türkistan’ın yüksek okulları olan medreseler ele alınmıştır. Yazar, zamanındaki medreseleri ve müderrisleri Uluğbek ve Nevai gibi ünlü simalar dönemindekilerle kıyaslamaktadır. O, medrese müfredatının sadece dini ilimlerle sınırlandırılmasından yakınmakta ve “*ilm-i iktisad, ilm-i ziraat, ilm-i ticaret, ilm-i sanat, ilm-i hikmet, tarih, coğrafya gibi ilimlerden tamamen ayrıldık. Şimdiki medreselerimizde sadece dini ilimler okutulur*” demektedir.⁵⁷

Bütün bu tartışmalardan sonra sonra, 1911-12’de Buhara’da Abdulvahid Burhan, Osman Hocayev, Mirkamil Burhan ve Hami Hoceyev önderliğinde 52 usul-i cedid mektebi açılmıştır.⁵⁸ Sovyet iktidarı arefesinde, 1917’lerde, Türkistan’da cedid mekteplerinin sayısı 104’e ulaşmıştır.⁵⁹

Kadimcilerin Usul-i Cedide Karşı Çıkma Gerekçeleri

Dini, sosyal, kültürel ve ekonomik korku ve endişelerden kaynaklanan bu gerekçeleri şöyle özetleyebiliriz:

1. *Sosyal Nüfuz ve İtibar Kaybetme Endişesi*: Kadimcilerin en başta mevki, ikbal ve menfaat kaybetme endişeleri vardı. Cedidciler yayınlarında özellikle ulemanın yeteneksizliklerini, yolsuzluklarını ve ahlaksızlıklarını dile getiriyorlardı. Genelde müslüman dünyanın özelde Türkistan’ın düşüşünden ulemayı sorumlu tutuyorlardı. Bunun yanında, cedid mektepleri ulemanın eğitimdeki tekeline kıracaktı. Kendi rahle-i tedrislerinden geçmeden cedidi mekteplerinde yetişenler bir süre sonra karşılırlarına bir

56 Celalov, Özgenbayev, 106.

57 Celalov, Özgenbayev, 107.

58 Devlet, 70.

59 Gıyasov, 56.

aydınlar grubu olarak çıkacaktı. Bu gidiş onların her alanda ikinci plana itilmeleri ile sonuçlanabilirdi. Nitekim Hocayev "1912'de Buhara'da usul-i cedid mektepleri açılınca Buhara uleması bu mektepler sebebiyle kendi nüfuzlarının azalacağına kanaat getirip bu okula gidenleri ve onların ebeveylelerini "kafir" ilan ettiler ve halkı katliama çağırdılar" tespitiyle buna dikkat çekmektedir.⁶⁰

2. *Eğitim Dili ve Ders Kitapları Problemi*: Buhara medreselerinde geleneksel eğitim dili Arapça ve Farça idi. Bölgede, Buhara dahil, cedid mekteplerini ilk olarak Tatarlar açmışlar ve tedrisatı yerli halka fazla yabancı olmayan Tatar Türkçesi ile yapmaya başlamışlardı. Bu "kötü örnek"(!) yaygınlaşır ve Özbek Türkçesi ile eğitim yapan okullar çoğalırsa, kutsal metinlerin dilinin önemini kaybetmesine yol açabileceği gibi, bölgenin kültür bütünlüğüne de zarar verebilirdi. Bu hassasiyetinin farkında olan Mirza Abdulvahidov, Özbek çocuklar için açtığı cedid okulunda Farsçayı tercih etmişti. Aynı şekilde Semerkand'da Şakuri de Farsçayı esas almış ve elifba mahiyetinde Farsça "Rehname-i Necat" kitabını hazırlamıştı.⁶¹ Buna ilaveten Şakuri'nin mektebi için S. Ayni Farsça Tertilu'l-Kur'an, Zarurat-ı Diniye ve Tezhib-i Sıbyan gibi ders kitapları yazmıştı.⁶²

Öte yandan, Cedidciler tarafından hazırlanan ders kitaplarında yer alan bazı ifadeler kadimcileri rahatsız ediyordu. Nitekim İç Rusya'da Tatarların hazırladıkları kitapların çoğu Rusçadan ya doğrudan tercüme edilmiş veya adopte edilmişti. Tabii ki bu kitaplarda Rus otoritelerin tasvibinden geçen şu ifadeler ve pasajlar yer alıyordu: "Allah'tan kork, Ak Padişah'a (Çar) itaat ve hürmet et", "Ak Padişah'ın iradesi uymak O'nun bütün tebası için bir vecibedir", "Bizim Ak Padişahımız diğer bütün padişahlardan daha kudretlidir."⁶³ Buhara cedidcileri Özbek dilinde ders kitapları olmadığından Tatarca kitaplardan yararlanmışlardı. Nitekim Şakuri, Ahmed Hadi

60 Feyzullah Hocayev, "Ulema ve Ruhaniler Hareketi Toğrısında", *Hudasızlar*, 1929/1, 13. Aynı kanaat İstanbul'da da dile getirilmiştir. "Buhara'dan Mektup", *Taaruf-i Muslimin*, II, S. 29, 11 Muharrem 1329/30 Kanun-ı Evvel 1325, s. 75.

61 Haşimov-Hasanov, Abdulkadir Şakuri, 292.

62 K. Haşimov, "Sadreddin Ayni", *Pedagogika Tarihi*, 294.

63 D'Encausse, 87.

Maksudi'nin Muallim-i Evvel, Mualim-i Sani gibi kitaplarını bir süre okutmuştu.⁶⁴ Cedidcilerin yerli dilde ders kitapları yazmak için çeşitli teşkilatlar kurmuşlardı. Bunların başında yukarıda zikrettiğimiz Şirket-i Buhara-ı Şerif ve Cemiyet-i Terbiye-i Etfal geliyordu.⁶⁵

Buharalıların konunun çözümünde İstanbul'a da başvurduklarını görüyoruz. 1909 tartışmalarında Buhara Muhtesip Teşkilatı reisi, söz konusu sorunun çözümü için İstanbul Buhara Tekkesi şeyhi Abdülmecid Efendi'ye bir mektup göndererek İstanbul mekteplerinde okutulan kitaplardan birer nüshanın Buhara'ya gönderilmesini istemiştir. Gelecek kitapların Buhara müftülerinin tetkikinden sonra makul bulunması halinde okutulmasına karar verilmiştir.⁶⁶

3. *"Gayri İslami Usul" Problemi:* Bu mekteplerde eğitim geleneksel usul dışında veriliyordu. Her şeyden önce, eski mekteplerde çocuklar yıllarca yerde hocalarının önünde diz çökerek ve çoğu dersleri hep bir ağızdan okurlarken yeni okullarda sıralarda oturuyorlardı ve bire bir ders yapıyorlardı Ayrıca harflerin öğretiminde yazı tahtası kullanılmaya başlanmıştı.⁶⁷ Kadimcilere göre bu usul İslam kaidelerini ihlal anlamı taşıyordu.

4. *Müfredat Problemi:* Geleneksel eğitim kurumlarında olduğu gibi cedid mekteplerinde de Haftiyek baş kitab kabul edilerek⁶⁸ Kur'an kıraatı birinci ve en önemli ders olarak yerini korudu. Zira bu dönemde hiç bir ebeveyn Kur'an okutmayan okula güvenmez, çocuğunu göndermezdi. İkinci ders Arap imlası ve grameri idi. Bunun yanında, ilm-i hal, tecvid, hisap, hüsn-i hat, kraat-ı Farisi, kıraat-ı Çağatayi, coğrafya dersleri okutuluyordu.⁶⁹

64 Haşimov-Hasanov, Abdulkadir Şakuri, 290-291.

65 Kasımov, Meslekdaşlar, 73. Ders kitaplarının değerlendirmesi için bkz. E. Allworth, Modern Uzbeks, 133-140.

66 "Buhara'dan Mektup", 267.

67 Haşimov-Hasanov, Abdulkadir Şakuri, 290-291.

68 Haşimov-Hasanov, Abdulkadir Şakuri, 291.

69 Buhari, *Buhara'da Şeriat Namına*, 222. Fıtrat usul-i cedid mekteplerinde şu derslerin okutulduğunu kaydetmektedir: İmla, Kur'an, Tecvid, Akaid, İbadat, İslam Tarihi, Hisab, Coğrafya. Münazara, 30.

Kadimciler bu müfredatla İslamın yeterince öğretilmeyeceğini iddia ediyorlardı. Aslında cedid mekteplerinde dine ve dolayısıyla dini derslere daha çok önem veriliyordu. Mesela, Taşkent'te M. Kari'nin okulunda 25 saatlik haftalık ders programının 20 saati din dersleri, 5 saati diğer dersler oluşturuyordu.⁷⁰ Bu oranın Buhara'da daha da din dersleri lehine olduğu muhakkaktır. Bununla beraber kadimciler söz konusu müfredata karşı çıkıyorlardı.

Abdurrauf Fıtrat (1886-1938)⁷¹

Bu gelişmeler ve tartışmalar içinde karşımıza, Buharalı Abdurrauf Fıtrat çıkmaktadır. O, özellikle Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası adlı eserleri ile Buhara cedidciliği ve eğitim ıslahatı konusunda önemli ilerlemeler alınmasını sağlamıştır. Bu nedenle, yazımızın bundan sonraki bölümünde, Fıtrat'ın hayatı ve fikirlerini kısaca tanıtip, söz konusu iki eser üzerinde durmak istiyoruz. Ancak burada şuna işaret etmeliyiz ki, Fıtrat'ın cedidcilik ve eğitim ile ilgili fikirleri sadece bu eserlerle sınırlı değildir. Biz yazımızın sınırları içinde önemine binaen söz konusu risalelerle yetinmek zorunda kaldık.

Hayatı

Asıl adı Abdurrauf Abdurrahimoğlu olan Fıtrat, 1886'da Buhara'da Özbek bir baba ve Tacik bir anadan dünyaya geldi. Babası Abdurrahimbay ticaret için sık sık Türkiye, İran ve Kaşgar'a giden kültürlü bir tacir idi. O önce geleneksel mahalle mektebinde okudu. Yüksek tahsilini Buhara'nın en ünlü medreselerinden Mir Arap'ta tamamladı. Fıtrat, zeki ve kabiliyetli

70 D'Encausse, 86-87.

71 Fıtrat'ın hayatı hakkında bkz. Feyzullah Hocayev, **Tanlangan Eserler, I, (Buharadagi Revolutsiya ve Orta Asyaning Milli Çegaralamış Tarihiga Dair)**, Taşkent, 1976; Sadreddin Ayni, **Asarlar, I**, Taşkent, 1963; Azad Şerafiddinov, "**Abdurrauf Fıtrat**", **Yaşlık**, (Taşkent) 1990/5; Ahmed Aliyev, **Abdurrauf Abdurrahimoğlu Fıtrat**, Taşkent, 1991; Hamidullah Baltabayev, **Abdurrauf Fıtrat'ın Hayatı ve İcadı**, Taşkent, 1992; İsmail Tölak Andicani, **XX. Asr Özbek Edebiyatı**, Andican, 1993; Begali Kasımov, **Meslekdaşlar, Behbudi, Aczi, Fıtrat**, Taşkent, 1994; Yusuf Balci, **Fıtrat ve Eserleri**, Ankara, 1997; Helene Carrere D'Encausse, "**Fıtrat**", **EI2** (Ing.), II, 932-933; Cezmi Eraslan, "**Fıtrat, Abdurrauf**", **T.D.V. İ.A. XIII**, 48-49.

gençleri yut dışında okutmayı amaçları arasına alan Cemiyet-i Terbiye-i Etfal tarafından 1909'da İstanbul'a gönderildi. Burada 1913'e kadar süren tahsil hayatında Medresetü'l-Vaizin'ne devam etti. Bu arada İstanbul'daki Buharalılara maddi ve manevi yardım yapmak için açılan *Buhara Tamimi Maarif Cemiyeti*'nin kurucuları arasında yer aldı. Fitrat İstanbul'da İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi milliyetçi ve Sırat-ı Mustakim gibi İslamcı çevrelerle yakın ilişki kurdu.

1913'te Buhara'ya dönerek cedidcilerin ileri gelenleri arasına girdi. Usul-i cedid mektepleri açma ve tiyatro ile meşgul oldu. 1914'te tiyatrodan elde ettiği paraları I. Dünya Savaşı'nda yaralanan müslümanlara vererek Buhara Kuşbegi'nden takdir aldı.

1915'te Buhara cedidcileri sağ ve sol olmak üzere ayrılınca Abdulvahid Burhanov sağın, Fitrat solun başına geçti. 1917 Şubat İnkılabı sırasında cedidcilerin A. Burhanov başkanlığında kurduğu *Buhara İnkılabi Partisi*'ninin baş katipliği seçildi. Bu arada Buhara'da gelişen siyasi olaylardan sonra Taşkent'e geçerek cedidcilerin *Hürriyet* adlı yayın organında çalışmaya başladı. Bu arada 1918 sonu ile 1919 başlarında Taşkent'te *Çağatay Gurungi* adlı topluluğu kurdu. 1919-1920'de Afganistan'ın Taşkent Büyükelçiliği'nde tercüman olarak çalıştı.

Fitrat, Buhara'ya ancak Yaş Buharalıların, Emiri devirmesinden ve Buhara Halk Cumhuriyetini kurmasından sonra 1921'de dönebildi. 1922'de Buhara Merkezi Komite üyeliği, Dışişleri Halk Nazırlığı, Halk Ekonomi Ali Şurası reisi yardımcılığı ve Halk Maarif Nazırlığı gibi görevlerde bulundu. Ne var ki, Rusya Komünist Partisi Merkezi Komite katibi Ya. E. Rudzutak Buhara'daki kurumları teftiş ederken Maarif Nazırlığı'nın sosyalizme geçmek için yeterince çalışmadığı ve sosyalist sanatı teşvik etmediği gerekçesiyle 12 Haziran 1923'te görevden aldı.

Bunun üzerine ilmi hayata dönen Fitrat, 1923-1924 yıllarında Moskova Üniversitesi Şark Dilleri Enstitüsü'nde ve St. Petersburg Üniversitesi'nde Türkçe, Arapça ve Farsça dersleri vermiştir. 1925 başlarında Sencer Sıddık ile Fergana taraflarında ilmi bir gezi yapmıştır. Bu gezi esnasında Türk kültürünün en önemli kaynaklarından Kutadgu Bilig'in bir yazmasını bularak ilim dünyasına kazandırmıştır. 1926'da Latin Yazısına Geçme Komitesinde çalışmıştır. 1928'de Semerkand Üniversitesi'nde Şark Dilleri

ve Edebiyatı kürsüsünde ders okutmuştur. Bu tarihten itibaren kendini tamamen ilme veren Fitrat üniversitelerde hocalık yapmış ve eserler yazmıştır.⁷²

24 Nisan 1937'de hapse atılan Fitrat 4 Ekim 1938'de *halk düşmanı* suçlamasıyla idam edilmiştir. Nitekim 1939'da artık Fitrat, Özbek Sovyet edebiyatında "*halk düşmanı*" ve "*Marx, Lenin ve Stalin talimatlarına karşı mücadele eden*" kişi olarak anılmaktadır.⁷³ 1956'da aklanarak itibarı iade edilmiştir.

Fitrat'ın Düşünce Yapısı

Fitrat, XIX-XX. yüzyılda İslam dünyasında gelişen ıslahat hareketlerinden etkilenmiştir. Özellikle İstanbul'da geçirdiği 1909-1913 yılları yeni ıslahatçı ve inkılapçı fikirlerle tanışmasına imkan hazırlamıştır. İstanbul'da hemen ayağının tozuyla 1909'da ünlü eseri *Münazara*'yı yayınlamış, vatanperverlik ruhuyla yazdığı şiirlerini *Sayha* adıyla 1911'de İstanbul'da neşretmiş ve adeta *Münazara*'nın devamı mahiyetinde *Beyanat-ı Seyyah-ı Hind* (Hind Seyyahının Kıssası) adlı eserini de 1912'de yine İstanbul'da tamamlayıp bastırmıştır.

Fitrat başlangıçta, dünyada meydana gelen sosyal, ekonomik ve siyasi değişimler ve gelişmeler karşısında müslümanların ezilmeden çağa ayak uydurma mücadelelerinde İslamı, önemli bir çıkış noktası olarak görmüş, o günlerin söylemiyle "*İslam terakkiye mani değildir*" inancını 1920'lerin başına kadar korumuştur.

Fitrat'ın fikir serüvenini üç döneme ayırmak mümkündür.

1. 1909-1918: Buhara cedidcileri ve Yaş Buharalılar mütefekkeri konumundaki bu dönemde *Münazara*, *Seyyah-ı Hind*, *Rehber-i Necat* ve *Aile* gibi çalışmalarında daha çok bir İslam ıslahatçısı ve miliyetçi olarak Buhara başta olmak üzere Türkistan'ın uyanışı için uğraşmıştır. İstanbul'dan döndükten sonra 1913-1917 yıllarında bölgede ortaya çıkan büyük siyasi, kültürel ve toplumsal değişikliklerle karşı karşıya kalmıştır.

72 200'e yakın telifatı bulunan Fitratın eserlerinin listesi için bkz. Hamidulla Baltabayev, "*Namalum Fitrat*", *Yaşlık*, (Taşkent), 1994/4, s. 34-39; Balcı, 109-117.

73 A. Şerafuddinov, S. Husayn, *15 Yıl İçinde Özbek Sovet Edebiyatı*, Nefis Edebiyat Devlet Neşriyatı, Taşkent, 1939, 28.

Bu süreçte, Yaş Buharalıların önde gelen bir üyesi olarak Emir'e karşı mücadelelere katılmış, sol ceditcilerin önderliğini yapmıştır. 1918'de Yaş Buharalılar Taşkent Sovyetleri ile ittifak yaparak bir İslam devleti olan Buhara Emirliği'ne savaş açtığında, o siyasi anlamda İslama karşı kampta yer almıştır.

2. 1918-1924: Bolşeviklere inanan Fıtrat, Türkistan'ın geri kalmışlıktan ve İslam dünyasının İngiliz sömürgesinden kurtulmasını Bolşevik Rusya ile ittifakta ve sosyalistlere katılmakta gördü. Dünyanın Batı sömürgesinden kurtuluşunu Şark'ın Rusya ile birlikte hareket etmekte olduğuna inandı.⁷⁴ Bu sırada Türkistan'ın kurtuluşu için silaha sarılan Bamacıları tenkit ederken Hokand'da ilan edilen Türkistan Muhtar Hükümeti'ni büyük bir ümit ve sevinçle karşıladı.⁷⁵ 1920-1924 yıllarında büyük ümitlerle kurulmasında çaba harcadığı Buhara Halk Cumhuriyeti'nin sosyalizme doğru gidişini yaşadı. Fıtrat'ın 1917 Ekim Devrimi sırasında yanılığa uğramasının en önemli sebebinin, yaşadığı dönemin şartları, özellikle Marxizmin amaçlarını ve ideolojisinin Türkistanlılar tarafından geç tanınmasından kaynaklandığını düşünüyoruz.

3. 1924-1938: Bu yıllarda Fıtrat, Bolşevik Rusya'nın himayesinde Türkistan'ın yeni hayat yolunu kurmasının mümkün olduğuna inanmıştır. Ancak kısa sürede siyasi hayal kırıklığı ve başarısızlıktan sonra tekrar

74 Aburrauf Fıtrat, *Şark Siyaseti*, Buhara, 1992. (1919'da Yaş Buharalılar Komitesi yayını olarak bu risale B. H. Ergaşev ve İ. M. Ganiyev tarafından Kril harflerine aktarılarak yayınlanmıştır.)

75 Türkistan Muhtar Hükümeti'nin kurulduğu 27 Kasım 1917 gecesini "*Milli leyleti'l-kadr*" ilan eden Fıtrat Hürriyet gazetesinde (5 Aralık 1917) yayınladığı "*Türkistan Muhtariyeti*" adlı makalesinde şunları söylemektedir: "*Elli yıldan beri ezildik, tahkir edildik. Elimiz bağlandı, dilimiz kesildi, ağızımız kapatıldı, yerimiz basıldı, malımız talan edildi, şerefimiz yerle bir edildi, namusumuz gasb edildi, insanlarımız ayaklar altına alındı. Hoşgörü gösterdik, sabrettik. Zora dayanan her buyruğa boyun eğdik. Elimizdeki bütün varlığımızı verdik. Yalnız bir fikri vermedik, gizledik, imanımıza sarıp sakladık. Bu - Türkistan Muhtariyeti! Resmi kapulardan ağlayarak döndüğümüzde, karanlık mahpuslarda yattığımızda, yırtıcı jandarmanın tepmesi ile yıkıldığımızda, yurdumuz yakıldığında, dindaşlarımız asıldığında şuurumuzu kaybettik, mayamız bozuldu, gözümüz kör oldu, hiç bir şeyi göremez olduk. Bu günlerde düşkün ruhumuzu çoşturmak için kapkaranlık dünyanın uzak bir yerinden aydın bir yıldız yaklaşmakta idi. Hiç bir şeyi görmeyen gözümüz bunu görüyordu. O ne idi? Türkistan muhtariyeti.*" Kasımov, Meslekdaşlar, 87-88'den naklen.

edebi ve ilmi çalışmalarına dönen Fıtrat, 1924-1938 yıllarında İslamdan sosyalizme, oradan da ateizme varan bir karanlık macera yaşamıştır. Aslında farkında olsa da olmasa da bölgedeki bu büyük değişimin mimarlarından biri olmuştur. Fıtrat'ın bu fikir hayatında onun en değişmez vasfının milliyetçilik olduğunu görüyoruz.

Fıtrat'ın önem verdiği konuların başında eğitim geliyordu. Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası ile bu konudaki tenkit ve tekliflerini yapmıştır. 1921-1923 yıllarında Buhara Halk Maarif Veziri olduğu sırada bu konudaki hassasiyeti göstermiştir. Türkçeyi resmi dil ilan etmiş ve onu eğitim dili yapmıştır. Bu arada yetenekli gençlerden bir kısmını İstanbul, Berlin ve Moskova'ya eğitim için göndermiştir. Aynı görevde iken *Buhara Şark Darulfunu*'nu açmak için bir proje hazırlamış, *Buhara İlim Cemiyeti*'ni kurmuştur.

Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası'nın Buhara Uyanışındaki Yeri

Hiç kuşkusuz Fıtrat'ın bu iki eseri, Buharalılar yanında, Türkistan aydınları tarafından yaygın bir biçimde okunmuş ve bölgenin uyanışında önemli rol oynamıştır.

Fıtrat'ın bu eserlerinde esas konu, Buhara başta olmak üzere, İslam dünyasındaki siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel krizdir. O, dönemin bütün ıslahatçıları gibi, İslam medeniyetinin altın çağlarına dikkat çekmekte, gerilemelerin sebeplerini aramakta ve tekliflerini sunmaktadır. Fıtrat bu gelişmelerden dini değil, sırayla, onun yorumcusu olan ulema, uygulayıcısı olan umera ve onlara körü körüne itaat eden halkı sorumlu tutmaktadır. Ona göre ulema, Batı'dan gelen her yeniliği, özellikle modern silahların alınmasını bid'at ve haram ilan etmiş, fitnenin esas kaynağı haline gelmiş, şahsi menfaatları için yorumladığı din ile halkı parçalamış ve düşman istilalarına hazır hale getirmiştir. Sonunda, haram ilan ettiği modern Batı silahları ile müslüman ülkeleri istila edilmiştir.

Fıtrat, cedidci fikir ve gayelerini kamuoyuna sunarken sık sık Kur'an, hadis ve İslam tarihindeki bazı uygulamalardan örnekler getirmektedir. Aslında bu metod, sadece Fıtrat'a değil, dönemin hemen hemen bütün müslüman ıslahatçıları tarafından kullanılmıştır. Bize göre bu tutumun başlıca sebebi, karşı propagandalarının etkisindeki kamuoyuna, cedidciliğin

gelenekten ve İslamdan kopuk olmadığını göstererek yanında, İslama ve İslam medeniyetine olan samimi inanç ve güvendir.

Fıtrat, düşüncelerini anlatabilmek için bu eserlerinde Türk ve İslam geleneğindeki sanal seyahat ve dialog usulu ve uslubunu kullanmaktadır. Münazara, hacca giden bir Buharalı müderris ile bir Avrupalının Hindistan'da yaptıkları konuşmalardan, Hind Seyyahının Kıssası da adı üzerinde Hindistan'dan gelen bir müslümanın Buhara Emirliği'ndeki gezisinden oluşmaktadır. Didaktik nitelikteki söz konusu eserlerde, muhatap daha çok, parlak kelime oyunları veya edebi sanatlarla değil, akli ve nakli delillerle ikna edilmeye çalışılmaktadır.

Fıtrat'ın her iki eserinde Hindlileri konuşturması da dikkat çekmektedir. Yazarın böyle bir yol izlemesinde şu hususların etkili olduğunu düşünüyoruz:

1. Türkistan Türkleri, Gaznelilerle başlattıkları, Babürlülerin daha da ileri götürdükleri Hindistan hakimiyetini XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam ettirmişlerdir. Dolayısıyla bu coğrafya ile siyasi, toplumsal ve kültürel müşterekleri bulunmaktadır.

2. İngiliz hakimiyetindeki müslümanı, Rus hakimiyetinde müslüman ile karşılaştırmakta, Batı Avrupa medeniyetini yüksek ve sevimli göstermektedir. Böylece, bir bakıma Ruslara karşı dolaylı olarak mücadele etmektedir.

3. Bölgede, Türkistan hanlıklarının Ruslar tarafından istilası sırasında, içinde bulunduğu siyasi, askeri ve ekonomik şartlardan dolayı yeterli yardım elini uzatamamış olan Osmanlıya karşı oluşan kırgınlık Rus propagandalarıyla güçlenmişti. Bundan dolayı İstanbul gibi Osmanlı başkentinden bir Türkün eserlerde baş kahraman seçilmesi kamuoyu ve resmi makamların tepkisini çekebilirdi. Çünkü Rusya Osmanlıdan gelen her şeyi Panislamizm ve Pantürkizm suçlamasıyla mahkum ediyordu.

Fıtrat'ın eserlerindeki sanal veya yabancı seyahatçi figürü aslında o dönemde bazı risalelerde görülmektedir. Söz gelişi, XIX. yüzyılda yazılan ve Buhara cedidcileri arasında gizli olarak dolaşan *Seyahat-ı İbrahim Bek* adlı eser İranın sosyal ve siyasi yapısını sorgulamaktadır. Semerkandlı ıslahatçılardan Sıddıki Aczi'nin (1864-1927) 1912'de Tifliste bastırıldığı *Encümen-i Ervah* ve 1914'te Semerkant'da yayınladığı *Mir'at-ı İbret* adlı

eserleri de aynı şekilde kaleme alınmıştır. Yazar birinci eserinde, Semerkand'dan çıkan bir hacımın, Buhara'nın son iki emirinin ruhları ile olan konuşmalarından oluşmaktadır. Mir'at-ı İbret adlı eserde ise doğrudan Türkistan hanlıklarının siyasi, sosyal ve kültürel yapıları ele alınmaktadır.⁷⁶

Münazara

Bu eser ilk olarak İstanbul'da yayınlanmıştır.⁷⁷ Söz konusu eseri Hacı Muin b. Şükrullah⁷⁸ (1883-19389 *Hindistan'da Bir Avrupalı İle Bir Buharalı Müderrisin Bir Nice Meseleler ve Usul-i Cedid Hakkında Yaptıkları Münazara*, adıyla Özbek Türkçesine çevirmiş ve h.1331 / m. 1913'te Taşkent'te bastırmıştır.⁷⁹

Münazara, Türk aydınları arasında yaygın bir şekile okumuştur. Bu eserin bölge üzerindeki etkisinin yansımalarını o dönemin kayıtlarında görmek mümkündür. Daha 1913'te M. Behbudî bu konuda şunları yazmaktadır: "*Usul-i cedid mekteplerinin yararı ve çağdaş fenlerin tahsilinin Buharalılar için luzumu hakkında Frengi Efendi ile Müderris Buharalı Cenabları arasında olan bahs ve sohbet (Münazara) adında, bir*

76 H. C. de'Encause, Social and Political Reform, Central Asia A Century of Russian Rule, ed. Edward Allwoth, London, 1967, 204. Sıddiki Aczi, Tanlangan Eserler, haz. Begali Kasimov, Taşkent, 1973; Begali Kasimov, İnkılabi Şiiriyat Sahifeleri, Taşkent, 1977, 104-106.

77 *Münazara-i Müderris-i Buhari be yek Nefer Firengi der Hindistan der Bare-i Mekatib-i Cedid*, İstanbul, Matbaa-ı İslamiye, 1327.

78 1883'te doğan Hacı Muin b. Şükrullah Semerkand cedidcilerindedir. Daha çok eğitim işleriyle meşgul olmuştur. 24 Ocak 1938'de "*halk düşmanı*" suçlamasıyla öldürülmüştür. Hayatı hakkında bkz. Rahim Mukimov, "*Hacı Muin Kim İdi?*", *Mülakat*, (Taşkent) 1994/5-6, 25-28.

79 Eserin çevirisi 13 Şaban 1330 / 14 Eylül 1912'de tamamlanarak önce Türkistan Vilayetinin Gazeti'nde tefrika edilmiş, daha sonra ısrarlı istek üzerine 1331/ 1913'te kitap halinde basılmıştır. Risalenin ilk baskısının kapağında şu bilgiler bulunmaktadır: Naşiri: Türkistan Kütüphanesi; Birinci tab, tekrar tabı mütercim şirketiyle naşirlere mahsustur; Taşkent, Tipo-Litografiya, V. M. İİ'ana. Bu eser 1914'de de Bakü'de yayınlanmıştır. Münazara, Rusların da dikkatini çekmiş, Rus aydınların ve yetkililerin yararlanması için hemen Rusçaya çevrilmiştir. Fıtrat, Buharets, *Spor Buharskogo mudarrisa s Evropeysam v İndii o novometodnyh shkolah*, İstinnıy reultat obmena mmyslei, yay. Polkovnik Yagello, Taşkent, 1911. Biz bu eseri Türkiye Türkçesine aktararak baskıya hazırlamış bulunuyoruz.

risale şelinde Farsça basılan eseri gözden geçirdik ki hakikaten Buharalılar için yararlıdır. Frengi ve müderris dilinden bu mühim konulu risaleyi yazan ve yayınlayanlara teşekkür ederiz. İnşallah bu risale Buharalıları uyandırır da yazarı rahmet ile hatırlanır.”⁸⁰ Buharalı S. Ayni de Münazara'nın Buhara üzerindeki etkisi hakkında şunları söylemektedir: “O günlerde Münazara'nın etkisi dehşetli oldu. Bir yandan muhaliflerini gaflet uykusundan uyandırmıştı. Öyle ki, onlar, bir kaç ceditciyi suçlamakla bu hareketin durdurulamayacağını anladılar. Öte yandan, Münazara, halkı ve gençliği reformcu bir çizgiye çekti, onlar arasında fikri uyanışın meydana gelmesini sağladı.”⁸¹ Benzeri değerlendirmelerin Ruslar tarafından da yapıldığını görüyoruz. V. B. Adreev, Turkestanskije Vedomosti (1916, 13, 15, 20. sayılar) gazetesinde Fıtrat'ın usul-i cedit mektepleri İslam şeriatının yararına savduğunu belirttiikten sonra Münazara ile ilgili şu tespiti yapmaktadır: “Bu eserin basılışı ile Buhara'da yeni usul mektepler tekrar açıldı ve onlar molla-müderrislerin kanetlerinden temizlendi.”⁸²

Yukarıda değindiğimiz gibi, Fıtrat 1929'da devrim karşıtı, milliyetçi ve dindarlık ile suçlanmıştır. Suçlanma konuları arasında Münazara da bulunmaktadır. O, söz konusu suçlamalara karşı kendini savunmak için kaleme aldığı “Ortak Baybolatov'a Açık Hat” (Kızıl Özbekistan, 15-16 Eylül 1929/215-216)⁸³ adlı yazısında Münazara hakkında şu açıklamaları yapmaktadır:

“Makalenizde beni Türkiye Sultanına mektup yazmakla suçluyorsunuz. Ben ömrümde Türkiye Sultanına mektup yazmadım. Bu bana amamen töhmettir. 1909'da yazdığım bir eserimde Buhara Emirliği'nde hüküm süren dini tassubu ve buna dayanan idare usulünü hatırlıyorsunuz? O vakit Buhara'da bir kelle iki kuruş idi. Haps, öldürme, sansür günlük adetlerdendi. O zamanlarda kitap yazman “küfür” idi. Ben bu vakitlerde birinci eserimi yazdım. Buhara'nın idare usulünü, eğitim usulünü, bir

80 Mahmudhoca Behbudi, “Münazara Hakkında”, Münazara'nın Özbekçe baskısının snuna eklenmiştir. Bu makale daha önce Türkistan Vilayetinin Gazeti'nde yayınlanmıştır.

81 Numune-i Edebiyat-ı Tacik, Moskova, 1926, 533; Naim Kerimov, “Mevlana Fıtrat”, Fen ve Turmuş, (Taşkent) 1998/7, 8.

82 Kasımov, Meslekdaşlar, 76.

83 Bu makale H. Baltabayev tarafından Kril harflerine aktarılarak yeniden yayınlanmıştır. Yaşlık, (Taşkent) 1990/5.

çok resmi idareleri tenkit ettim. Bu kitap Buhara'da yayıldı. Onun yayıncıları olan Buhara cedidcilerini tehlikeye atmamak için Emir'e hitaben bir mektup yazdım. Ve bununla güya, tenkidin ona değil, memurlarına yönelik olduğunu ifade ettim. Bu, zamanın Buharasının icabı idi. Bununla beni Buhara Emiri'nin taraftarı olarak itham etmek mümkün değildir. Benim Buhara Emiri'ne karşı her vakit mücadele ettiğimi bilmeyen yoktur."

Her şeyden önce şunu belirtelim ki Münazara, usul-i cedid'in İslami bir metod olduğunu ispatlamak için kaleme alınmış bir eserdir. Bunun yanında bu eser Buhara Emirliği'nin siyasi, idari, sosyal, dini ve kültürel yapısı hakkında çok önemli tespitler içermektedir. Bu hususlarda, dönemin tarihi için önemli kaynaklardan sayılabilir. Risalede ayrıca geleneksel Buhara medresleri, ders verme usulu, ulemanın maddi ve manevi durumu, öğrencilerin hayat şartları, müfredat, okutulan kitaplar vb. konularda da kayda değer bilgiler bulunmaktadır.

Münazara, esas olarak eski usul eğitimi savunan Buharalı bir müderris ile yeni usul eğitimi savunan bir Frengi arasındaki tartışmadan oluşmaktadır. Bu tartışmada eski ve yeni usul eğitimin karşılaştırması yapılmakta ve ikincinin üstünlüğünü ispat edilmektedir. Münazara'daki kayıtlara göre kadimciler usul-i cedide başlıca şu ithamlarla karşı çıkmışlardır: "çocuklarımızı kafirleştirecek", "bu okullarda dersler İslam tarafından haram kabul edilen sandalyede yapılmaktadır," "bu okullar devam ederse Buhara'da medreseler ortadan kalkar ilim kaybolur", "usul-i cedidi eski usule tercih etmek 'küfrü İslama tercih' etmek olur".

Bu bağlamda yazar, Buhara başta olmak üzere İslam dünyasının geri kalışından böylesine sığ fikirlere sahip ulema ve onlara destek veren yetkilileri sorumlu tutmaktadır. Başka bir ifade ile İslamı değil müslümanları ve cari İslam anlayışını tenkit etmektedir. O halkın her yönüyle geri kalmasına, dini kendi dünyevi çıkarlarına alet eden ulema ve siysilerin sebep olduğunu düşünmektedir. Bu olumsuzluklara karşı kendi tezini ileri sürerken esasen Kur'an, hadis ve İslam tarihinden örneklere dayanmaktadır. Çünkü Fitrat bu yıllarda uyanışın İslam anlayışının ıslahıyla olabileceğine inanmaktadır. Bunun yanında çağdaş dünyada insanlığın

mutluluğu ve refahı için atılan adımlar ve elde sonuçlardan yararlanılmasının gereğini savunmaktadır.

Fıtrat'a göre Buhara'nın geri kalış sebepleri şunlardır: 1. İlimden uzaklaşma, Kur'an'ın manasını bilmeden lafzını okuyup sevabını ataların ruhuna bağışlama; ebedi mutluluğu gösteren hükümlerden gafil kalma, istikbalin hikmetlerinin içeriğini anlamama. 2. Eğitimin metod ve muhteva bakımından yetersizliği. 3. Ulemanın bilgisizlik ve yolsuzlukları. 4. Alet ilimlerinin amaç halini alması, haşiye ve şerhlerde boğulma. 5. Çağdaş ilim ve fenlerden uzak düşme.

Bu durumdan kurtulmak için Fıtrat başlıca vatan ve millet için çalışma, ilim anlayışı, eğitim, kültür ve ekonomi konularında yeni öneriler getirmektedir:

1. *Vatan ve millet için çalışma:* Fıtrat, "İnsanların hayırlısı insanlara yararlı olandır" ilkesinden hareketle halkın mutluluğu ve güvenliği için karşılıksız, fedakerane hizmet etmeyi önermekte, bu konuda Türkiye'den Enver Bey, Niyazi Bey, İran'dan Settar Han, Bakır Han, Rusya'da Tolstoy'u örnek vermektedir. Bu noktada o vatanseverlik, milliyetçilik ve meşrutiyet kavramlarının üzerinde de durmaktadır.⁸⁴ Fıtrat, yöneticileri tarafından sevilip sayılmaları, hakları korunması gerekirken aşağılanan ve sömürülen halklara, yabancıların da aynı muameleyi reva görmelerinin mukadder ve şaşılacak bir şey olmadığını söylemektedir.

2. *İlim anlayışı:* Fıtrat, müslümanların yeni bir hayat kurabilmesi için, tutuculuktan vaz geçerek, Kur'an'ın anlamı üzerinde düşünmeyi, sembollerini keşfetmeyi ve onun mutluluğa götüren hükümlerini hayata geçirmeyi ısrarla savunmaktadır. Bu konuda İslam tarihini iyi tetkik ederek ondan kalkınma için örnekler çıkarılabileceğini belirtmektedir.

3. *Eğitim:* Mekan, metod ve müfredatı yeni, çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek okulların açılmasını, eğitimin yaygınlaştırılmasını önermektedir. Oysa, o zamanki resmi ulemanın anlayışına göre, belli bir emek sarf ederek elde edilen ilim ile verilen dini hizmetler karşılığında para almak dinin yüce tutulması anlamına gelmektedir ve şeriatin

84 Münazara'nın bu önden bir tahlili için bkz. Hisao Komatsu, "Fıtrat'ın 'Münazara'sı Üzerine Notlar", A.Ü.D.T C F. Doğu Dilleri Dergisi, 1981, II/4.

gereğidir; eğer bu işler bedava yapılırsa bu şeriatın aşağılanmasına yol açar ve küfürdür. Fıtrat bu tutum ve anlayışı İslama aykırı bularak şiddetle karşı çıkmaktadır. Ona göre, “Peygamberlerin varisleri” olan ulema, tıpkı peygamberler gibi hizmetleri karşılığında halktan para alma hakkına sahip değillerdir. Nitekim ilk müslümanlar da bu anlayıştan hareketle halka vermişler ve yücelmişlerdir.

4. *Kültür*: Fıtrat, yeni eğitim kurumları, yayıncılık ve edebiyatı geliştirerek halkın kültür düzeyinin yükseltilmesi istemektedir.

5. *Ekonomi*: Maddi kalkınmayı sağlamak için sanayii, zanaatı, ticareti, ve tarımı geliştirmek gerektiğine inanmaktadır. Fıtrat Avrupa'nın yenilikleri ve teknolojisinin alınmasının luzumunun altını çizmektedir. Söz konusu teknolojinin alımını meşrulaştırmak için bazı deliller ileri sürmektedir. Her şeyden önce o'na göre bunlar aslında Avrupa'nın değil insanlığın hatta müslümanların malıdır. Bunun yanında, ‘*Kim size saldırıya, onun size saldırdığı kadar siz de ona saldırın*’ (Bakara/2/194), “*Onlara (düşmanlara) karşı gücünüz yetiğince kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın, çünkü onunla Allah'ın düşmanını ve sizin düşmanınızı ve onlardan başka sizin bilmediğiniz Allah'ın bildiği (düşman) kimseleri korkutunuz*” (Enfal 8/60) ayetleri söz konusu yeniliklerin alınmasını meşru kılmaktadır. Ayıca Kur'an'da leş, domuz eti gibi yiyecekler yasaklanmışken açlıktan ölme durumunda bunlardan ölmeyecek kadar yenmesine izin verilmektedir. (Maide 5/3) Şimdi ölüm durumundaki müslümanların da çağdaş yenilikleri kabul etmelerinde bir beis yoktur. Dahası, Fıtrat yeniliklerin bidat-ı hasene kapsamında kabul edilebileceğine işaret etmektedir.

Fıtrat, Münazara'da metod ve müfredat bakımından eğitimde yenilikler önerirken Rusça'dan hiç söz etmemektedir. Halbuki o dönemde bölge aydınlarının çoğu, gelişmiş ve kendisinde Avrupa medeniyetini temsil eden ülke olarak Rusya'yı görüyorlar, bu medeniyete ulaşmanın anahtarı olarak da Rusçanın halka öğretilmesini gerekli buluyorlardı.⁸⁵ Fıtrat, İstanbul'da

85 A. Daniş, Bahbudî, Settarhan Abdulgafuroğlu, Anber Atın, Nazımahanım Mollasaidahmedkızı, Avaz Öter, Sıddıki Aczi gibi pek çok Türkistan aydını Avrupa medeniyetine ulaşmak için Ruça'yı bilmenin önemini vurgulamışlardır. Celalov, 18-19.

böyle bir teklifin hoş karşılanmayacağını hesaba katmış olabilir. Ancak onun, Buhara Halk Maarif Vezirliği sırasında Türkçenin resmi dil olması ve gelişmesi yönündeki çabaları ve Türk dili üzerine yaptığı ilmi incelemeler⁸⁶ hatırlanırsa Rusçaya karşı mesafeli durduğu söylenebilir. Fitrat, Rusçanın tervicinin sömürgeci güce tamamen bağlanmak ve kültür bakımından mahkum olmakla intaç edeceğinin farkında görünüyor. O da risalesinde çağdaş dünya değerleri ile tanışmayı hararetle savunurken, bunun, Türkistan'a göre daha ileri durumda bulunan ve Avrupa ile uzun zamandır siyasi, ekonomik ve kültürel ilişki içindeki Osmanlı Devleti, İran, Mısır ve Hindistan gibi müslüman ülkelerin tecrübelerin ve aracılığını tercih etmektedir.

Hind Seyyahının Kıssası

Fitrat, Münazara'dan iki yıl sonra, 1911'de *Beyanât-ı Seyyah-ı Hind* (Hind Seyyahının Kıssası) adlı eserini İstanbul'da Farsça olarak bastırdı. Önemine binaen, Rus okurları Buhara hakkında bilgilendirmek için A. N. Kondrat'ev tarafından Rusçaya tercüme edilen bu eseri Behbudi yayınladı.⁸⁷ Sovyet döneminde yasaklı eserler listesine giren Hind Seyyahının Kıssası, nihayet bağımsızlıktan hemen sonra Özbek Türkçesine çevirilerek neşredildi.⁸⁸

Tipki Münazara gibi Hind Seyyahının Kıssası'nın da Türkistan müslümanlarının uyanışında önemli payı bulunmaktadır. Bu konuda F. Hocayev'in şu kayıtları dikkat çekicidir: "*Fitrat'ın Seyyah-ı Hind adlı*

Nitekim Behbudi, yukarıda sözünü ettiğimiz *Münazara Hakkında* adlı makalesinde Münazara'yı Rusça'yı teviç etmemesi yönünden eksik bulmakta ve eleştirmektedir. Behbudi "İkki imes Dört Til Lazım" adlı makalesinde "Arapça bilmesek din, Rusça bilmesek dünya elden gider. Türkçe ve Farsçanın bilinmesini izaha ise gerek yoktur." Kasımov, Mmeslekdaşlar, s. 20.

86 Bkz. Avcı, 83-90.

87 Abd-ur-Rauf, *Razskazy indiiskago puteçestvennika*, A. N. Kondrat'ev, Samarkand: İzdanie Makhmud Khoca Bekbudi, Tip-Litografiia Tvorışçestva Gazorov, K, Sliianov, 1913

88 Abdurrauf Fitrat, *Hind Seyyahının Kıssası*, çev. Hasan Kudretullayev, Şark Yulduzu, 1991/ 8, s. 7-39. Bu eser de, tarafımızdan, Türkiye Türkçesine aktarılarak yayına hazırlanmış durumdadır.

eserinin ehemmiyetini burada kaydetmeden geçemeyiz. Sadece Buhara'da değil, onun dışında da bu eser heyecanla ve merakla okundu. Sonra bu kitap Rus diline tercüme edilip basıldı."⁸⁹

Fıtrat, birinci eserde daha çok eğitim üzerinde dururken, ikincisinde Buhara için topyekün bir ıslahattan söz etmektedir. Ona göre Buhara'yı çökertenler Buharalılardır. Hind Seyyahı'nda Fıtrat'ın ülkenin gelecekte çok kaygılı olduğunu görüyoruz. Yazar bu eserinde, Buhara halkını ulema, umera ve fukara olmak üzere üç sınıfa ayırmakta, toplumdaki güçler nispetini, kimlerin halkı sömürdüğünü, kimin adaletsizlik kurbanı olduğu ortaya koymaktadır. Buhara'nın geri kalmasından sorumlu gördüğü halkın kanını soran yöneticileri, bilimsiz ulemayı, mahalli zenginleri ve yabancı fabrikatörleri, birbirlerini aldatan mahalli tüccarı ve kara gününü "takdir-i ilahi" diyerek kabul eden cahil çiftçileri sert bir şekilde tenkit etmektedir. Milletın gururunu korumak, kültürünü, bilimini, zenginliğini, zenaat ve sanatlarını geliştirmek için ıslahata çağırılmaktadır.

Bu ıslahatı eğitim, sağlık, ekonomi ve adliyedeki bozuklukları düzeltme ve dindeki bid'at-hurafelerle savaş olarak ele almaktadır.

1. Eğitim: Fıtrat ilk olarak eğitim konusunu ele almaktadır. Başlıca eğitim kurumları olan mektep, medrese, karihane ve kütüphaneleri, eğitim-öğretim kadrosunu, öğrencileri, eğitim gelirlerini ve müfradatı incelemektedir. Atalarının eğitim ve bilim için bıraktığı vakıfların parasını yolsuzlukla alan müderrisleri ve diğer eğitim personelini suçlamaktadır. Bu sınıf, vakıf paraları ile de yetinmeyip öğrencileri de maddi ve manevi bakımdan sömürmektedir. Bir zamanlar Avrupaya bile yol gösteren ulemanın bugün, halkı sömüren orta çağ Hıristiyan ruhanilerine benzediğini ileri sürmektedir. Özellikle beşik ulemalığı sisteminin bilim ve eğitim hayatını çökettiğini vurgulamaktadır. Bu arada, çok kötü sağlık şartlarında aç, bıılaç bir şekilde çağın gerekleri ve gerçeklerinden uzak müfredat ile yaklaşık yirmi yıllarını boş yere harcayan öğrencilerin durumunu gözler önüne sermektedir.

Yukarıda değindiğimiz gibi, yazar, eğitim sorunun çözümü için çağın ihtiyaçlarını karşılayabilecek ve Buhara'yı eski şanlı günlerine döndürebilecek olan usul-i cedidi önermektedir.

89 Hocayev, s. 99.

2. *Sağlık*: Fıtrat'ın üzerinde durduğu konulardan biri de sağlıktır. Ona göre, Buhara'da halkının sağlığını korumak için temel şart olan en önemli problemlerinden olan sağlıkla ilgilenecek sağlık kurumları ve başta doktor olmak üzere, sağlık elemanları bulunmasından yakınmaktadır. En önemlisi bu ülkede henüz bir tıp medresesi/okulu yoktur.

Seyyah, hastalığı nedeniyle iki Buharalı doktordan yardım ister. Bunlardan biri eski usulde tıp eğitimi almış ve geleneksel yollarla tedavi yapmaktadır. Öte yandan dünyada tıp alanında yapılan yenilikler ve ilerlemelerden habersizdir. Buhara Darüşşifası ve Emir'in baş tabibi olan ikinci doktor da tıp bilgisini "babasından miras kalan tıp kitaplarından kendi kendine öğrenmiştir." Fıtrat bu iki doktorun da bilgi ve formasyon bakımından doktorluk sıfatını taşımaya haklarını olmadığı kanaatindedir.

Müslüman doktorlardan bir çare bulamayan Seyyah sonunda bir Rus doktor getirtir. Rusya'da yetişen ve Ruslar tarafından buraya gönderilen doktor hastalığın teşhisini ve tedavisini büyük bir ustalıkla yapar. Ancak Buhara halkı bu doktora uzak durmaktadır. Rus doktorun ifadesiyle "Sebepe malum! Ben kafirim, onlar müslüman. Kafir doktor müslüman hastaları o saatte öldürür." Halbuki Avrupa tıp alanında çok ilerlemiş, başta hıfzıssıhha'ya önem vermiş, bunun yanında tıp ve eczacılık okulları açarak halkı sağlık bakımından ileri bir düzeye çıkarmıştır. Yazar, halkın ve Buhara yönetim kadrosunun önemli bir kısmının, *gayri müslimlerden tıp eğitimi almak ve onlara tedavi olmak şeriata aykırıdır* şeklindeki düşüncelerinin yanlışlığını ortaya koymak için, Hz. Peygamber'in sağlık ve tıba önem verdiğini bu konuda müslümanları uyarıcı talimatlar verdiğini, bu talimatlardan hareket eden müslümanların, Yunan klasikleri başta olmak üzere tıba dair eserleri tercüme ettiklerini, bunun yanında çok sayıda gayri müslim doktoru saraylarında istihdam ettiklerini hatırlar. Hatta bu hususta "İlim Çin'de de olsa alınır" şeklinde Hz. Peygamber'e atfedilen söze ilginç bir yorum getirir: "*Peygamberimizin Çin'i örnek vermekten amacı elbette fıkıh ve tefsir ilmini tahsil değildir. Çünkü Çin kafir ülkesidir. Bu hadiste işaret edilen ilim dünyevi ilim, yani tıp ve sanattır. Bilindiği gibi, dünyevî ilimleri başka din mensuplarından öğrenmek şariatımıza uygundur.*"

Bu duruma bir çare bulmak için yazar bir teklifte bulunur. Bunun çaresi müslümanların kendi okullarında kendi doktorlarını yetiştirmeleridir. Söz

konusu teklifin en önemli gerekçeleri şunlardır: a. Yanlış olmakla beraber, halk, gayri müslim olduğu gerekçesi ile yabancı doktordan uzak durmaktadır. b. Halkın bu çekingenliği kırılrsa bile, az bir maaşla, zor şartlarda, yabancı doktorların gelip Buhara'da çalışması mümkün görünmemektedir. c. Dahası, "taşımaya su ile değimen dönmez". Öyleyse, ilk adım olarak, masrafları, Emirlik hazinesinin yük olmadan ki zaten hazine bunu karşılayamaz, Buhara Darüşşifası vakıflarından karşılanarak, ilk gurpta on tane Buharalı zeki genç Avrupa'nın çeşitli şehirleri ve St. Petersburg'a gönderilmesi çağdaş tıp eğitimi almaları sağlanmalıdır. Bu yol bir kaç kere tekrarlanarak yerli halktan bir çekirdek doktor kadrosu yetiştirilmelidir. Bunlar yurda dönünce, bir yandan, kurulacak *Buhara Tıp Medresesi*'nde tıp eğitimini başlatacaklar, diğer yandan halka tıp hizmeti vereceklerdir. Böylece Buhara sağlık sorunlarını kalıcı olarak çözüme imkanına kavuşacaktır.

3. *Ekonomi*: Yazarın önemle üzerinde durduğu konulardan biri de ekonomidir. Buhara Emirliği ekonomisini esası olan tarım ve sanayi geleneksel ilkel yöntemlerle yapılmakta, bir başka deyişle, "makine gücü yerine kol gücüne" dayanmakta, bu da ülkeyi geri bırakmaktadır.

Buhara'da yerli sanayi ve zanaat birimleri kol gücüyle çalışmaktadır. Ürünler kalite ve estetik bakımlarından üstün olmakla birlikte, Avrupa'nın makine gücüyle yapılan üretimi karşısında ayakta kalma ve rekabet etme şansı bulunmamaktadır. Zaten, yeni yeni girmeye başlayan Avrupa fabrikaları karşısında yerli üretim gerilemiş durumdadır. Yerli sanayi, kısa süre sonra, rekabet ve direnme gücünü kaybedince sanayiye dayanan ekonomi tamamen Avrupalıların eline geçecek Türkistanlıların paraları onların kasasına girecek, Türkistanlılar da geçimlerini ancak Avrupalı fabrikatörlere hammalık veya hizmetçilik yaparak sağlayabileceklerdir. Fitrat'ın sorunun çözümünü yönündeki teklifi, Türkistanlıların kısa sürede, bir araya gelerek şirketleşmeleri ve "kol gücünden makina gücüne geçmeleri" yani yerli sanayilerini kurmalarıdır.

Tarım da aynı şekildedir. "Tarım aletleri ve usulleri hala Adem Ata'nın kilerden farksızdır." Tarımın gelişmesi için de Avrupada olduğu gibi ziraat mektepleri açılmalı, tohum ıslahı yapılarak ve zararlılarla ilaçlı mücadele edilerek tarım modernleştirilmelidir.

4. *Adliye*: Buhara'nın en büyük problemlerinden biri de adalet mekanizmasındaki bozukluktur. Fıtrat'a göre, bu sistem, tamamen, rüşvet, yolsuzluk ve adaletsizlik hakim olmuş, halkın adli kurumlara olan güveni sarsılmıştır.

Yazar, adliyenin bozulmasına bir örnek olayla açıklık getirmektedir. Kocasını tarafından döğülen bir kadın hakkını aramak için kadıhaneye başvurur. Kadı, başlangıçta kocayı suçlu bularak para ve hapsi cezası vereceğini söyler. Bu durumda, çocukları ile aç, açık ve korumasız kalacağını düşünen kadın şikayetinden vazgeçer. Hatta varını yoğunu satarak ve yüksek oranda faizle borç alarak 2000 Tenge rüşvet hazırlar. Kararında ısrarlı görünen kadını, araya hatırlı kişilerin girmesi ve rüşvet teklifi karşısında görüşünü değiştirerek kocayı tahliye eder.

Bu ve benzeri olayların da gösterdiği gibi, din ve kurumları kadınlar tarafından kötüye kullanılmakta ve yaygınlaşan adaletsizlik Buhara'nın günlük sosyal ve ekonomik hayatını olumsuz yönde etkilemektedir.

5. *Bid'at ve Hurafeler*: Yazara göre Buhara'yı batıran sebeplerinden biri de yaygınlaşan bidat ve hurafelerdir. Yüzyıllar içinde, yeni gelişmeler karşısında özgün fikirler üretmeyen ulema gerçek dini bilgi ve anlayışın yerini bid'at ve hurafelere bırakmıştır. Hatta mesela, Fıtrat'a göre, Bahauddin Nakşibendi'nin mezarında halkın yaptıklarının çoğu putperestliği çağrıştırmakta, ulema ise bunlara karşı çıkmak yerine dini göstererek kendi çıkarları için kullanmaya çalışmaktadır.

Bazı ulema bu gayri İslami tutumu, mevzu hadis ve rivayetlerle İslamileştirme yoluna gitmişlerdir. Dini düşünceyi asıl kaynaklarına dayandırma yerine, üstadlarından gelen kavilleri esas kabul etmeye başlamışlardır. Bu duruma, Fıtrat şöyle karşı çıkmaktadır: *"Siz de bilirsiniz ki pek çok hadis vardır. Fakat onların tamamı Hz. Peygamber'in hadisi değildir. Çoğu uydurmadır. İmam Muhammed b. İsmail Buhari Sahih-i Buhari'yi meydana getirmek için 600.000 hadisi toplamış, ancak onların içinden 9200'ünü sahih olarak ayırıp kitabına almıştır. Bu kitadaki hadislerin de 3000'i asıldır. Yine bir başka rivayete göre, İmam Buhari 600.000 hadisten 6000'ini seçmiştir. Burada önemli bir nokta var. İmam Buhari h. 256'da vefat etti. Bilindiği gibi, Peygamber zamanından başlayıp İmam Buhari dönemine kadar 600.000'e yakın uydurma hadis ortaya çıkmış.*

Kim bilir, İmam Buhari'den günümüze kadar geçen 1070 yıl içinde kaç milyonlarca hadis uyduruldu? Bu nedenle üstadadın duymakla bir hadis sahih oluvermez."

Sonuç

Fıtrat her iki eserinde de şu tezi iler sürer: Müslümanlar Avrupalılardan aşağı değillerdir. Müslüman dünyanın bugünkü acıklı durumu ilim, çalışma ve sanatı teşvik eden İslamın yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, ona göre Buhara, hatta bütün Türkistan ve İslam dünyasının geri kalmasının sorumluları ulema, umera ve onlara körü körüne itaat eden halktır. Bu sıralamada en büyük pay sahibi ulemadır. Başka bir tahlilde Fıtrat, İslam dünyasının geri kalmasından Hind Seyyahi'nin ifadesiyle Buhara'yı sorumlu tutar: *"Pek büyük bir üzüntüyle şunu söyleyebilirim ki, Buharalılar sadece İslamın genel yıkılışında pay sahibi olmakla kalmamışlar, belki İslam alemindeki bazı kavim ve kabileleri gaflet dünyasına atmışlardır"*.

Bize göre yazarın Buhara'yı bu denli suçlamasını asıl sebebi, hala İslam dünyasının uyanışını onların silkinmesinde görmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim, bu ümidi, Buhara ulemasının geçmişteki şanlı günlerine sık sık atıfta bulunmasında açıkça görülmektedir. Ayrıca, Münazara'nın sonunda Buharalı müderrisin, Frengi'nin önerilerini kabul etmesi de Buhara ulemasının yeni fikirllere açık oluşunu göstermeye yöneliktir. Aslında Fıtrat'ın ulema üzerinde durmasının pratik anlamı vardır. Buhara'da ilimleri ve resmi görevleriyle devlet katında ve halk arasında büyük nüfuz sahibi olan ulemanın muhalefetine rağmen, onların tasvibini ve desteğini almadan kayda değer ıslahat yapmak ve başarılar elde etmek mümkün görünmemektedir. Nitekim cedidciler, ulema çemberini kırıp halka ulaşarak kamuoyunu arkalarına alamayınca sosyal ve kültürel projelerini hayat geçirmekte başarısız olmuşlardır. Muhtemelen, 1917'den sonra cedidcilerin Bolşeviklere yanaşarak ıslahatlarını tepeden inme bir tarzda hayata geçirmeye çalışmalarının temel sebeplerinden birinin de bu olduğunu düşünüyoruz. Eğer projelerini halka maledebilseler, kendilerini halka anlatabilseler ve halkı yanlarına

alabilselerdi, belki de komünistlere yanaşmayacaklar, Türkistan'ın XX. yüzyıl tarihi de başka bir yönde gelişecekti. Ancak bütün cedidciler gibi o da ulemayı zaman zaman aşağılamaya varacak şekilde şiddetle tenkit etmektedir. Bu bir metod ve taktik eksikliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bunun yanında, Fıtrat'ın eserlerinde fikirlerini desteklemek için dini deliller kullanılması da onun bu dönemde İslamın gücüne inandığını ve cedidcilerin dinden hareket ettikleri mesajını vermek istemektedir.

Fıtrat risalelerinde özelde Buhara, genelde Türkistan için zarfı İslamî, mazrufu Avrupaî bir ıslahat önermektedir. Fıtrat'ın Avrupa medeniyetine yönelişinin en açık delilleri Münazara'da cahil müderrisin karşısına bütün yeni fikirleri temsil eden bir Frengi'yi koyması, Hind Seyyahi'nda ikisi müslüman biri gayri müslim üç doktordan Rus'a güvenmesidir. Bunun yanında, cedid mekteplerini meşru göstermeye çalışırken, bu okulların benzerlerinin, Avrupalılaşıma yoluna daha önce girmiş olan Osmanlı, Hindistan ve Mısır gibi İslam ülkelerinde açıldığı belirtilmesidir. Dahası, Fıtrat, Avrupa'nın ilerlemesinde Kur'an'ın önemli rol oynadığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda, bir anlamda Avrupa medeniyetini İslamileştirme gayreti gözükmektedir. Ulemanın Avrupalılaşmaya karşı bir dayanak noktası olarak aldığı "*Kim Bir kavme benzerse onlardan olur*"⁹⁰ hadisini Fıtrat, "*Kim bir kavmin dinini severek yönelirse ondan olur*" şeklinde yorumlayarak Avrupa'dan yenilikler almanın kafirleşme olmayacağını savunmaktadır. Cedid mekteplerinde öğrencinin oturduğu sandalye örneğinde olduğu gibi, çağdaş medeniyetin çoğu ürünlerinin müslümanlar tarafından bulunduğunu iddia etmektedir.

Son tahlilde Fıtrat, geleneksel İslam toplumunu, bütün kavram ve kurumlarıyla bir Batı toplumuna dönüştürme niyetinde görünmemektedir. Onun çeşitli alanlarda teklif ettiği ıslahatın esas amacı, insanlığın ortak birikim ve tecrübesinin bir ürünü olan Batı medeniyetinin bazı unsurlarının da katkısıyla sağlıklı bir müslüman toplum ve yönetim oluşturmak ve sonunda İslam ülkelerini sömürgecilerin boyunduruğundan kurtarmaktır.

90 Ebu Davud, Sünen, Libas, 4; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2, 50.

Bibliyografya

- Abdurrauf Fitrat, Emir Alim Hanın Hükumranlık Devri, Taşkent, 1991, 7-9. (Devletin isteği üzere kaleme alınarak Taşkent'te 1930'da yayınlanan bu eser H. Kudratullayev tarafından Kiril harflerine aktarılıp yeniden basılmıştır.)
- A. Fitrat, *Hind Seyyahının Kıssası*, (İlk olarak 1911'de Beyanat-ı Seyyah-ı Hind adıyla Farsça olarak yayınlanan bu eser H. Kudretaliyev tarafından Özbek Türkçesine çevrilerek Kiril harfleri ile yayınlanmıştır. Şark Yulduzu, 1991/8.)
- Abd-ur-Rauf, *Razskazy indliiskago puteçestvennika*, A. N. Kondrat'ev, Samarkand: İzdanie Makhmud Khoca Bekbudi, Tip-Litografiia Tvorışçestva Gazorov , K, Sliianov, 1913
- A. Fitrat, *Hindistan'da Bir Avrupalı İle Bir Buharalı Müderrisin Bir Nice Meseler ve Usul-i Cedid Hakkında Yaptıkları Münazara*, Taşkent, 1331.
- A. Fitrat , *Münazara-i Müderris-i Buhari be yek Nefer Firengi der Hindistan der Bare-i Mekatib-i Cedid*, İstanbul, Matbaa-ı İslamiye, 1327.
- A. Fitrat, *Buharets, Spor Buharskogo mudarrisa s Evropeysam v Indii o novometodnyh shkoleh, Istinniyi rezultat obmena mnyslei*, yay. Polkovnik Yagello, Taşkent, 1911
- A. Fitrat, *Şark Siyaseti*, Buhara, 1992. (1919'da Yaş Buharalılar Komitesi yayını olarak bu risale B. H. Ergaşev ve İ. M. Ganiyev tarafından Kiril harflerine aktarılıp yayınlanmıştır.)
- A. Fitrat, *"Türkisan Muhtariyeti" Hürriyet*, 5 Aralık 1917.
- A. Fitrat, *"Ortak Baybolarov'a Açık Hat"* (Kızıl Özbekistan, 15-16 Eylül 1929/215-216), Bu makale H. Baltabayev tarafından Kiril harflerine aktarılıp yeniden yayınlanmıştır. Yaşık, (Taşkent) 1990/5.
- A. Celalov, XIX. Asır Ahiri XX. Asır Başlarıdaki Özbek Edebiyatı, Özbekistan Respublikası Fenler Akademisi Yay. Taşkent, 1991.
- A. Celalov, H. Özgenbayev, *Özbek Mariferperverlik Edebiyatının Terakkیاتında Vaktli Matbuatning Orni*, Taşkent, 1993.
- Azad Şerafiddinov, *"Abdurauy Fitrat"*, Yaşık, (Taşkent) 1990/5.
- A. Şerafiddinov, S. Husayn, *15 Yıl İçide Özbek Sovet Edebiyatı, Nefis Edebiyat Devlet Neşriyatı*, Taşkent, 1939.
- Ahmed Aliyev, Abdurauy Abdurahimovlu Fitrat, Taşkent, 1991,
- Begali Kasimov, *Meslekdaşlar, Behudi, Aczi, Fitrat*, Taşkent, 1994.
- B. Kasimov, *"Cedidilik"*, Özbek Tili ve Edebiyatı, 1990/4.
- B. Kasimov, *İnkılabi Şiiriyat Sahifeleri*, Taşkent, 1977.
- "Buhara'dan Mektup"*, Taaruf-i Muslimin, II, S. 29, 11 Muharrem 1329/30 Kanun-ı Evvel 1325.
- "Buhara'dan Mektup"*, Sırat-ı Mustakim, c. III, aded. 69, 1325.
- "Buhara Vakı'a-ı Elimesi"*, Sırat-ı Mustakim, c. III, aded 76, 1325.
- "Buhara Muhabir-i Mahsusamızdan"*, Sırat-ı Mustakim, c. IV, aded 82, 1326.
- Cafer Seydahmet Kırımlı, *Gaspiralı İsmail Bey*, yayına haz. R. Bakkal, İstanbul, 1996.
- Cezmi Eraslan, *"Fitrat, Abdurauy"*, T.D.V. İ.A. XIII, 48-49.
- Edward A. Allworth, ed, *Central Asia: A Century of Russian Rule*, London, 1967.
- E. A. Allworth, *The Modern Uzbeks, From Fourteenth Century to the Present, A Cultural History*, Stanford University, Stanford, 1990.
- E. A. Allworth, *Tatars of Crimea*, ed, London, 1988.
- E. J. Lazzerini, *"From Bakhchasarai to Bukhara in 1893: İsmali Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia"*, Central Asian Survey, III/4, 1984.
- Emir Seyyid Alimhan, *Buhara Halkının Hasratı Tarihi*, (Son emirinin hatıraları) Farsçadan çevirerek yayınlayan A. İrisov, Özbekistan SSC Fen Neşriyatı Taşkent, 1991.
- Fezullah Hocayev, *Buharadaki Revolyutsiya ve Orta Asyanın Millî Çegaralanışı Tarihiga Dair, (Tanlangan Eserler)*, Taşkent, 1976.
- F. Hocayev, *"Ulama ve Ruhaniyer Hareketi Toğrısında"*, Hudasiylar, 1929/1.
- Gulı Mahmudova, *"Derli Arman Hareketi"*, Nefaset, 1993/9-10.
- Hamidullah Baltabayev, Abdurrauf Fitratın Hayatı ve İcadı, Taşkent, 1992.
- H. Baltabayev, *"Namalun Fitrat"*, Yaşık, (Taşkent), 1994/4.

- Helene Carrere D'Encausse, *Islam and Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia*, Fransızcadan çev. Quintin Hoare, London, 1988.
- H. C. D'Encausse, "*Social and Political Reform*", *Central Asia: A Century of Russian Rule*, ed. E. Allworth, London, 1967.
- H. C. D'Encausse, "*Fitrat*", EI² (Ing.), II.
- Hisao Komatsu, "*Buhara ve Kazan*", IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, II, 21-25 Eylül, 1981, Ankara, 1988.
- H. Komatsu, "*Fitrat'ın 'Münazara'sı Üzerine Notlar*", A.Ü.D.T C F. Doğu Dilleri Dergisi, 1981, II/4.
- H. Bababekov, C. Rahimov, H. Sadikov, *Özbekistan Tarihi*, VIII, Taşkent, 1994.
- İbrahim Muminov, *Tanlangan Eserler*, I, (Özbekistan'da XIX. Asr Ahiri ve XX. Asr Başlarında İctimai-Felsefi Tefekkurning Rivaçlanış Tarihidan,) Taşkent, 1969.
- İlber Ortaylı, "*Reports and Considerations of Ismail Bey Gasprinski in Tercüman on Central Asia*", *Cahiers du Monde Ruse et Sovietique*, XXXII (1), 1991.
- "*İsmail Bey Gasprinski, 1851-1914*", Şura, no.21-24, 1914 . (Gaspralı'nın ölümü üzerine kaleme alınan bu makale A. W. Fisher tarafından İngilizce'ye tercüme edilerek yayınlanmıştır. *Tatars of Crimea*, ed. E. Allworth, London, 1988.)
- İsmail Tölak Andicani, *XX. Asr Özbek Edebiyatı*, Andican, 1993.
- K. Haşimov, S. Nişanova, M. İnamova, R. Hasanov, haz. *Pedagogika Tarihi*, Taşkent, 1996.
- M. S. Buhari, "*Buhara'da Şeriat Namına İrikab Olunan Cinayet*", *Sırat-ı Mustakim*, c. III, aded. 66, 1325.
- M. Gıyasov, "*Türkistan'da Usul-i Cedid Mekteplerining Zuhuru ve Tarkalışı*", *Komunist*, 1928/8.
- Mary Holdsworth, *Turkestan in the Nineteenth Century, A Brief History of the Khanates of Bukhara, Kokand and Khiva*, Oxford, 1959.
- Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspralı İsmail Bey*, Ankara, 1987.
- Mahmudhoca Behbudı, "*Münazara Hakkında*", Münazara'nın Özbekçe baskısının sonuna eklenmiştir. Bu makale daha önce Türkistan Vilayetinin Gazeti'nde yayınlanmıştır.
- M. Behbudı, "*Buhara'da Usul-i Cedid*", *Türkistan Vilayetining Gazeti*, 1909, S. 85.
- Nadir Devlet, *İsmail Bey (Gaspralı)*, Ankara, 1988.
- Naim Kerimov, "*Mevlana Fitrat*", *Fen ve Turmuş*, (Taşkent) 1998/7.
- N. Ostroumov, "*Türkistan Ülkesi Tubcay Ahalisi Marifetiga Karışlardagi Bıkararlık*", *İslam İkki Od Arasında*, Taşkent, 1992.
- Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, "*Buhara'da Sünniler, Şiiler*", *Sırat-ı Mustakim*, c. III, aded 74, 1325; c. IV, aded 82; c. IV, aded 91.
- Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, "*Buhara*", *Sırat-ı Mustakim*, c. V, aded 102, 1326.
- Özbekistan Devlet Arşivi "*Glavnago İnspektora Uçiliş Türkistanskogo Kray*" bölümü no. 1933'te kayıtlı olan bu layiha ve Ostroumov'un cevabi yazısının birer nüshası özel arşivimizdedir.
- Rahim Mukimov, "*Hacı Muin Kim İdi?*", *Mülakat*, (Taşkent) 1994/5-6.
- Sadreddin Ayni, *Asarlar*, I, Taşkent, 1963.
- Sadreddin Ayni, *Eski Mektep*, Taşkent, 1975.
- Sadreddin Ayni, *Esdelikler*, III, Taşkent, 1965.
- Sadreddin Ayni, *Numune-i Edebiyat-ı Tacik*, Moskova, 1926.
- Safter Nogayev, *İsmail Bey'in Türkistan Seferi*, Taşkent, 1993.
- Satımcın Halbayev, *Cedidciler ve Münevver Kari*, Taşkent, 1992.
- S. Ahmed, "*Münevver Kari*", *Şark Yulduzu*, 1995/5.
- Sıddiki Aczi, *Tanlangan Eserler*, haz. Begali Kasımov, Taşkent, 1973.
- Sibiryalı Alimcan İdrisi, "*Buhara'da Tahsil*", *Sırat-ı Mustakim*, c. III, aded. 59, 1325/1909-10.
- Şirali Turdiyev, "*Gasprinski ve Türkistan*", *Fen ve Turmuş*, 1990/4.
- Şirali Turdiyev, "*Mahmudhoca Behbudı*", *Mülakat*, 1994/3-4.
- Ş. Ş. İsmailov, "*XIX. Asrning Ahurlarida Türkistandagi Halk Maarifi Tarihidan*", *Özbekistan İctimai Fenler Jurnalı*, 1974/1.
- Ulughbek Dalimov, "*Abdullah Avlani*", *Özbek Tili ve Edebiyatı*, 1990/4.
- Yusuf Balci, *Fitrat ve Eserleri*, Ankara, 1997.

